

Հ. Ս. Անուայան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՊԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ԲՅՈՒՉԱՆԴԻԱՅԻ ԱՆԿԱՐԱՆ
ՄԱՍԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 1957

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

А. С. АНАСЯН

АРМЯНСКИЕ
ИСТОЧНИКИ О ПАДЕНИИ
ВИЗАНТИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1957

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(495)

U-57

Հ. Ս. ԱՆԱՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅԻ ԱՆԿՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ

14025

1394

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐ ԳՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1957

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների
ակադեմիայի Խմբագրական-հրատարակչական
խորհրդի որոշմամբ:

Գրքում մանրամասնորեն քննվում են Բյուզանդիայի անկման պատմու-
թյան հետ առնչվող մի շարք հարցեր, մասնավորապես քննության է են-
թարկվում բյուզանդական վերջին կայսր Կոստանդին Գրապասի վախճանի
հետ կապված առեղծվածը, որը և իր հաջող լուծումն է ստանում հայկական
ազդյունների լույսի տակ: Հրատարակվում են, հայերեն բնագրով և կից
նուսերեն թարգմանությամբ, Բյուզանդիայի անկմանը նվիրված՝ ժամա-
նակակից հայ հեղինակներ Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու
չափածո երկերը, ինչպես և ժէ դարի հեղինակ Երեմիա Չելեբի Փյոմուրջյանի
չափածո «Օսմանյան պատմության» այն գլուխը, որը նվիրված է նույն
գեպրերին: Բնագրերին կցված են գոյություն ունեցող օրինակների տարբե-
թերքվածները և կարևոր ծանոթագրություններ:

В книге подробно исследуется ряд вопросов, имеющих непосред-
ственное отношение к истории падения Византии, в частности рас-
сматривается историческая легенда, связанная с гибелью последнего
византийского императора Константина Драгада, что и находит свое
положительное решение в свете армянских первоисточников. Публи-
куются армянские оригиналы и перевод на русский язык стихотво-
рных трудов Абраама Анкирского и Аракела Багешского о падении
Византии, а также отрывок из стихотворной «Османской истории»
Еремиа Челеби Кеомурджяна, посвященный этим же событиям.
К текстам приложены разночтения и необходимые примечания.

19873

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅԻ ԱՆԿՄԱՆ ՄՍՍԻՆ

Կոստանդինուպոլսի անկումը խոշոր տպավորություն
առաջ բերեց Բյուզանդական կայսրության սահմանակից եր-
կրներում և հատկապես Հայաստանում: Այդ դեպքի նկարա-
զրույթյանն են նվիրված ժ.ժ. դարի երկու նշանավոր հիշատակա-
րաններ՝ Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու ստա-
նավոր Ողբերը:

Այդ հեղինակները երկուսն էլ հայկական վերնախավերին
են պատկանում: Նրանց դիրքավորումը նույն և միասնական
է Բյուզանդիայի և նրա թշնամի թուրքերի միջև, բայց նրանք
բազաքական տարբեր ուղղությունների ներկայացուցիչներ են:

Աբրահամ Անկյուրացին բացահայտ կերպով հունական
ուղղափառների տեսակետն է պաշտպանում, մեղադրյալի
աթոռի վրա նստեցնելով եվրոպացիներին, որոնք իրենցից
խնդրված օգնությունն ուզում էին պայմանավորել հույների
համար դավանական զիջումներով: Նա գրում է.

«Իսկ թագաւորն Ըստամպուլալ
Անզօր մընաց ամենեկին,
Զակն ի ֆըրրանկ ազգըն ձրդեաց,
Թէ յօգնութիւն հասանէին:

Իսկ ազգն անգութ լատինական
Բանս անշարմար ի մէջ բերին՝
Աւանդութեամբ ի մեղ դարձիր,
Զբազաքդ արա ի մեղ յանձին»¹:

¹ Աբրահամ Անկյուրացի, «Ողբ ի վերայ սուսան Կոստանդինու-
պոլսոյ», առջ 33—40:

Նրան հակառակ՝ Առաքել Բաղիշեցին հուշն արեմտական-
ների դիրքերի վրա է կանգնած, հուշներ դնելով Արեմուտքի
օգնութեան վրա:

Բյուզանդիայի ներքին ճակատի վերաբերմամբ հայ երկու
հեղինակների տարբեր դիրքավորումները ցույց են տալիս, որ
նրանք հայկական կյանքի տարբեր հոսանքների ներկայացու-
ցիչներ են:

Արքահամ Անկյուրացին ծնվել է հավանաբար Փոքր Ասիա-
յի Անկյուրիա քաղաքում: Բացի Կ. Պոլսի Ողբից, նրա անու-
նով կա և մի «Հայոց պատմութեան ժամանակագրութեան»
նրան են վերագրվում նաև մի քանի ուրիշ տաղեր¹:

Առաքել Բաղիշեցին հայտնի բանաստեղծ և մատենագիր
է. ծնվել է Հայաստանի Բաղեշ քաղաքի Պոռ պոլսում (այժմ-
յան Բիթլիսի վիլայեթ, Քուրքիայում): Եղել է մատենագիր
Գրիգոր Մերենցի աշակերտը: Քուղել է մեծ թվով պատմական,
ներբողական, վիպասանական, բարոյախոսական ու հոգևոր
լնույթի շարածո աշխատութեաններ, ինչպիսիներն են՝ Հովա-
նափի և Բարազամի վեպը, Գրիգոր Լուսավորչի պատմութեանը,
Ներսես Պարթևի ներբողը, Գրիգոր Մերենցին նվիրված կտոր-
ները, Կ. Պոլսի Ողբը, Բլբուլի և վարդի գովասանքը, և այլն:
Կ. Պոլսի Ողբում Հայաստանի ազատագրման գաղափարն է
վերարծարծվում: Հայ ժողովրդի ազատագրման իղձը արաս-
հայտված ենք գտնում նաև նրա մագթողական հոգևոր տաղե-
րից մեկում, հետևյալ խոսքերով.

«Բաղարեցո՛ վիշտս ի Հայոց,

Զոր միշտ կըրնմք յազգաց պղծոց:

Տէր ողորմեա»²:

Առաքել Բաղիշեցուց մեկ հասել են նաև մի շարք պատ-
մական և ճառական արձակ երկեր³:

¹ Տեսնել մեր «Հայկական մատենագիտութեան» աշխատութեան-
նը, հա. Ա (մատուլի տակ):

² ՀՄՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 597, էջ 236ա:

³ Առաքել Բաղիշեցու բեղուն գրչից մեզ հասած չափածո և արձակ
երկերը մեր հաշվով, ոչ պակաս, քան 80 կտոր են, որոնք մանրա-
մասնորեն նկարագրված են մեր վերոհիշյալ աշխատութեան մեջ:

Կ. Պոլսի անկման լուրը առանձնապես ծանր տպավորու-
թյուն էր առաջ բերել Հայաստանում այն պատճառով, որ իր
պետականութունն ու անկախութունը կորցրած հայ ժողո-
վրդի համար Բյուզանդիան մինչև այդ ստացել էր ապագա
ազատարար լինելու հմայքը: Ինչ-որ Ազադոն փիլիսոփայի
վերագրված մարգարեութեան մի հատվածը ցույց է տալիս այն
բաղաբական ակնկալութունը, որ հայերն ունեին Բյուզան-
դիայից՝ իրենց ազատագրման համար, դեռևս ժԳ դարում:

Ըստ այդ գրվածքի՝ Կ. Պոլսի թագավոր Վիզանդը (Բյու-
զանդ) պաշտպան էր հանդես գալու հայ ժողովրդին և նրա
Վաղարշակ թագավորին՝ հազարացի նվաճողների դեմ: Վի-
զանդ թագավորը, որն այստեղ վիպականորեն բյուզանդական
հզոր ժողովրդի և պետականութեան անձնավորումն է, պաշտ-
պանելու էր Վաղարշակ թագավորին, որը հայ ժողովրդի և հայ-
կական պետականութեան անձնավորումն է: Ահա թե ի՞նչ էր
ստում մարգարեութունը.

«Ըսկ զայս ամենայն լսելով արքային Վիզանդայ՝ զարձա-
կումն ազգին Հազարու և զաւերումն աշխարհիս Հայոց և հար-
կանելոյ զպսակեալ ծառայն աստուծոյ [ը՛վաղարշակ], յայն-
ժամ ժողովէ զօրս իւր զհզօր և զյաղթանդամ, զարի և զպա-
տերազմողսն, և հրամանաւ անեղին աստուծոյ արձակին ի
վերայ ազգին Հազարու իբրև զառեծ խոյացեալ... այնպէս
բնաջինջ արասցէ զազգն Հազարու և զորդին Իսմայելի, զի
վրէժխնդիր է արքայս Վիզանդ՝ արքային Վաղարշակայ»:

Այս տեսակետից էլ հասկանալի է, թե ինչու՞ համար

¹ ՀՄՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 3839, էջ 209ա: Մեկ
համար բացահայտ է, որ Ազադոնի մարգարեութեան այն մասը, որը
պարունակում է մեր այս հատվածը, նրա սկզբնական խմբագրութեան
մեջ չի եղել, որովհետև այդ մասը ուղղակի հակասութեան մեջ է
գտնվում նրա նախորդ մասերի հետ, որտեղ վերաբերմունքը թշնա-
մական է Բյուզանդիայի հանդեպ: Բնագրագիտական խնդիրների մա-
սին մենք կիսունք ուրիշ տեղ. այստեղ միայն նշենք, որ մեր օգտա-
գործած հատվածն ու մասը գտնվում են Ազադոնի մարգարեութեան
նույնիսկ ամենահին օրինակում, այն է՝ ՀՄՍՌ Պետական Մատենա-
դարանի № 1382 ձեռագիրը, որը 1219 թվին է բնագրի նակվել: Ազա-
դոնի մասին տես նաև ավելի ստորև:

Բյուզանդիոնի հայերը, հույների և իտալացիների հետ միասին, այդպես անձնվիրաբար գործուն մասնակցություն են ունենում քաղաքի հերոսական պաշտպանության գործում 1453 թվականին, երբ Մահմեդ Բ-ի զորքերը կոիվներ էին մղում նրա դեմ¹:

Այս պատճառով նաև Բյուզանդիայի անկման լուրն ուղղակի շանթահարել էր հայ հոգևորական և մտավորական վերնախավներին, քանի որ նրա հետ միասին հայերը կորցնում էին իրենց ազատագրման հույսերի հզոր կովանը: Աբրահամ Անկյուրացին և Առաքել Բաղիշեցին երկարաշունչ քերթվածներով ողբացին Կ. Պոլսի անկումը, արտահայտելով հայ ժողովրդի ոչ թե միայն վերնախավների, այլ առհասարակ բոլոր խավների խոր վրդովմունքը, ցավն ու վիշտը քաղաքակրթության այդ հուշակապ ստանի նվաճման ու ավերման առթիվ, և նրանց բացասական վերաբերմունքը՝ նվաճող բարբարոսների հանդեպ: Դավիթ Խարբերդցին անիծում էր Լուկաս Նոտարասին, որպես դավաճանի, որն իր հայրենիքի դռները բաց էր արել թշնամու առաջ. «պի որպէս յաւուրս սրբոց Վարդանանց շար իշխանն Սինեաց ուրացեալն Վասակ եղև պատճառ և կորուստ անբման աշխարհիս Հայոց, և ի կողմն ուրացելոյն դարձաւ, նոյնպէս և պիղծն Կիւպիկէ... Հոռոմն, խոռն ի հաւատոց և անիծեալն յատուծոյ»²:

Բայց միայն ողբը չէր: Մեր ողբերգուները չէին ուզում հավատալ, որ բյուզանդական մայրաքաղաքն ընդմիշտ գերի կմնար բարբարոսների ձեռքում: Այդ հավատը կա և՛ Առաքել Բաղիշեցու մոտ, և՛ Աբրահամ Անկյուրացու: Բյուզանդիայի մոտալուրտ ազատագրման մասին եղած հավատը կարճ ժամա-

¹ Տես *К. Н. Григорьян, „Из истории русско-армянских культурных связей X—XVII веков“* (Академия наук СССР. Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. IX. Москва-Ленинград, 1953), стр. 332—333.

² Այսուհղ ցույց են տրված այդ իրողության վերաբերող ազդեցությունները:

³ Գ. Սրվանձախյանց, «Թորոս ազրար», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1883, էջ 380:

նակում ամրացավ այն զրույցի ազդեցությունն առաջ, ըստ որի Կոստանդին կայսրը փախել էր Արևմուտք:

Միաժամանակ զարթնում են հայկական ավանդությունները, որոնց բովանդակությունը միաձուլվում է բյուզանդական զրույցի քաղաքական բովանդակության հետ: Կիլիկյան իշխանության շրջանում, երբ հայերն անմիջական ու երկար շփման մեջ էին գտնվել խաչակիր բանակների ու ժողովուրդների հետ (ԺՍ—ԺԳ դդ.), երևան էին եկել մի քանի գրական անվավերական ստեղծագործություններ, ինչպիսիքներ էին Ներսես Պարթևին և Ազադրոն փիլիսոփային վերագրված մարգարեությունները, որոնց մասին ակնարկում է Առաքել Բաղիշեցին («սուրբ հայրապետքն աստուածային»): Այդ մարգարեությունների համաձայն հայ ժողովուրդը հազարացիների լծի տակ ընկնելուց հետո պիտի ազատագրվեր Ֆրանկների (հոմեացիների) օգնությամբ¹: Եվ Առաքել Բաղիշեցու մոտ

¹ Այս գրվածքներում Հայաստանի ազատագրման խնդրից հետո խոսվում է Նեոի հայտնման և աշխարհի կատարածի մասին:

Ներսեսյան մարգարեությունը մուծված է Թ գրերի մատենագիր Մեսրոբ Երեցի գրած՝ Ներսես Պարթևի կենսագրության մեջ, որը մեզ հասել է երկու խմբագրությամբ. առաջինը, առանց հեղինակի անվան, հրատարակվել է «Մոսկերք հայկական» մատենաշարի 2 հատորում (Վենետիկ, 1853), իսկ երկրորդը կազմում է «Պատմութիւն անաղորոցաց Հայոց և Վրաց» խոբագրով գրքի երկրորդ մասը (Մագրաս, 1775): Երկրորդը հրատարակվել է նաև առանձին և առանց հեղինակի անվան՝ «Պատմութիւն երջանիկ վարուց և մահուան երանելի առն սուսուծոյ սրբոյն մեծին Ներսէսի և որ ինչ մարգարեական հոգևով ասաց նախ քան զինիլն», և այլն (Կ. Պոլիս, 1737): Բացի սուպրաբյուզանդից, այս մարգարեության բազմաթիվ ձեռագիր օրինակներ կան ՀՍՄԹ Պետական Մատենադարանում:

Ազադրոնի մարգարեությունն անտիպ է: Այդ գրվածքը ծանոթ չէ օտարագրի գրականություններում, բայց, անտարակույս, օտար ազդեցություններից ծագած հայկական խմբագրություն է: որը կապ ունի Մեթոդիոս Չատարացուն (հայկական խմբագրությամբ), Ներսես Պարթևին և Աղաթանի գրված «սուրբ և անյաղթ փիլիսոփայ» ին վերագրված սուղապողական գրվածքների հետ, ինչպես նաև Կոստանդինոսի «Տեխնիկ» հետ, և այլն: ՀՍՄԹ Պետական Մատենադարանում գտնվում են այս ընտրի բազմաթիվ ձեռագիր օրինակներ, որոնք ներկայացնում են երեք խմբեր, առանց խմբագրական էական տարբերությունների:

շարագրվում է նաև այս մարգարեությունների բովանդակու-
թյունը, այն է՝ ֆրանկների արշավանքը, Երուսաղեմի առումը,
արշավանքի ծավալումը դեպի Արևելք՝ մինչև Պավրեծ և հա-
յոց թագավորության վերականգնումը:

Սակայն Առաքել Բաղիշեցու մոտ կա նաև մի նոր մոմենտ,
որը բացակայում է հիշյալ մարգարեությունների մեջ: Դա այն է,
որ ֆրանկների արշավանքը ուղղակի Երուսաղեմի վրա չի
գնալու, այլ նախ գալու է Կ. Պոլիս և նրանից հետո նոր անց-
նելու է Երուսաղեմ: Նա գրում է.

«Նախ զԸստրմպոլ քաղաքն առնուն
Ամենազոր կամօք փրրկչին,
Ապա յառաջ համարձակին
Նւ ի բոլոր աշխարհ սրփոին»¹:

Այս նոր մոմենտը բացահայտ կերպով այն ազդեցու-
թյունն է, որ վերջին ժամանակներում տեղի ունեցած բյու-
զանդական իրադարձությունների արձագանքը գործել էր
Առաքել Բաղիշեցու վրա: Բանը նրանումն է, որ Ֆլորենցիայի
բանակցությունների ընթացքում Եվգենիոս Գ պապի կողմից
հուլյաներին արված օգնության խոստումների մեջ կար հետևյալ
կետը, թե «Երուսաղեմի համար սահմանված խաչակրությունը
պիտի անցնի Կ. Պոլսի վրայով»²:

Սակայն արևմտյան Եվրոպան, որը պառակտված էր ինքն
իր մեջ, ամենևին էլ մտադիր չէր իրապես խաչակրական ար-
շավանք կազմակերպելու թուրքերի դեմ: Այս հարցում ուխ-
տադրուծ քաղաքականություն էր վարում հատկապես պապու-
թյունը: Հռոմի պապերը, որոնք միավորելու և խաչակրության
մղիչ ուժը հանդիսանալու հավակնությունն ունեին, իրենց

րի հնադուրյն օրինակն ընդօրինակվել է 1219 թվին և կրում է հետևյալ
վերնադիրը. «Ազգաբնոյի անյաղթ փիլիսոփայի Աթենացոյ տապեալ
վասն բարի ժամանակին և սուրբ թագաւորացն յայտնելոյ և վասն
ուղղին նետողաց կործանմանն և դարձեալ յայտնելոյ», և այլն (ձեռ-
. № 1382, էջ 309ա—318բ):

¹ Առաքել Բաղիշեցի, «Ողբ մայրաքաղաքին Ստրմպոլու», տող
181—184:

² Ch.—J. Héfély, «Histoire des conciles d'après les documents origi-
naux», t. XI, Paris, Librairie Adrien Le Clerc, 1876, p. 438.

խոսկական նվաճողական նպատակները քողարկելով բարե-
պաշտական հայտարարություններով («սուրբ վայրերը» ազա-
տելու մասին և այլն)՝ դավաճանորեն իրենք էին արգելակում
թուրքերի դեմ որևէ արշավանք, երբ այդ հակասում էր իրենց
շահերին:

Այս տեսակետից որբա՛ն պերճախոս է, օրինակ, Ալեք-
սանդր Զ պապի արարքը, Կ. Պոլսի անկումից քիչ հետո,
90-ական թվականներին, երբ Ֆրանսիայի Կարլոս Ը Թա-
գավորը պատրաստվում էր անցնել Իտալիա, այն հաշվով, որ,
ինչպես ասում էին, «Նեապոլսի թագավորության նվաճումը
կլինի Կ. Պոլսի նվաճման նախերգանքը»¹: Այս առթիվ Ալեք-
սանդր Զ պապը, որը չէր ուզում, որ Կարլոս Ը-ը ոտը դնի
Իտալիա, դիմել էր սուր մատնության, իր գաղտնի պատվի-
րակի միջոցով սուլթան Բայազիդ Բ-ին հաղորդելով, որ
«Ֆրանսիայի թագավորը մեծագույն ուժով և ահարկությամբ
և, գլխավորապես, Միլանի պետության, բյետոնների, պոր-
տուգալացիների, նորմանդացիների և ուրիշ ժողովուրդների
օգնությամբ գալիս է այստեղ՝ Հռոմ, վերցնելու համար Նորին
Բարձրության եղբայր Ջեմ սուլթանին*», նվաճելու համար
Նեապոլսի թագավորությունը և վտարելու [այնտեղից] Ալ-
ֆոնս թագավորին... որը [Ֆրանսիայի թագավորը] ոչ միայն
Ջեմ սուլթանին վերցնելու և հիշյալ թագավորությունը նվա-
ճելու համար [է գալիս], այլ նաև, ինչպես պետք է հայտնի լի-

¹ Կարլոս Ը-ի այս ծրագրի և Իտալիա անցնելու մասին տես՝
T. G. Djuvara, «Cent projets de partage de la Turquie (1281—1913)»,
Paris, Librairie Félix Alcan, 1914, p. 46—50. Ավելի ընդարձակորեն՝
Donato da Lezze, «Historia turchesca (130)—1514», Bucuresti, Institut.
de Arte Grafice «Carol Göbl», 1909, p. 196—220 (բան Marino Sanu-
to-ի, «Spedizione di Carlo VIII in Italia», ed. Rinaldo Fulin, Venezia,
1873).

* Ջեմ սուլթան Բայազիդ Բ-ի եղբայրն էր, որը բրուսալում
իրեն թագավոր էր հայտարարել նրա դեմ, որպես պետության օրի-
նավոր ժառանգորդը, բայց ստիպվել էր տեղի տալ ու ազատասն փրկու-
թիվ Եվրոպայում, որտեղ և դարձել էր գերի ու Բայազիդի հաշվին
պատանդ: Այս ժամանակ նա սլանվում էր պապի տրամադրու-
թյան տակ:

նի Զեր Տերութեանը, անցնելու համար Հունաստան և նվաճելու Նորին Մեծութեան երկիրը, և ասվում է, որ նույն Զեմ սուլթանին քանակով Թուրքիա են ուղարկելու՝ և այլն¹: Սրանից հետո պատմությունն արձանագրել է նաև, որ Ալեքսանդր Զ-ը սիրով է կատարել սուլթանից ստացած «տրկարար» թելադրանքը, թունավոր շաքարով սահման դնելով Զեմի կյանքին²:

Եվրոպյան ազատագրության խոստովանելով խաբուսմ էր միշտ Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդներին, որոնց թվում և հույներին, երբեմն, նույնիսկ, իրական արշավանքներ կազմակերպելով Օսմանյան կայսրության դեմ՝ զանազան այլ հաջիվներով. խաբուսմ էր, որպեսզի իր արշավանքների ժամանակ կարողանար այդ ժողովուրդների միջոցով ներքին խլրտումներ առաջացնել սուլթանների պետության ներսում: Եվ դարձանալի չէ, եթե Կ. Պոլսի անկման հաջորդող սկզբնական շրջանում Եվրոպայի այս խաբեական կեղտոտ քաղաքականությունը, դավանակիցներին օգնելու կեղծավոր խոսքերով քողարկելով իր իսկական նվաճողական դիտավորությունները, հաջողության հնարավորություններ էր ձեռք բերում:

Օգնության մասին եղած ամբողջովին կեղծ, բայց երևութապես բարյացակամությամբ ու անկեղծ համակրանքով տոգորված խոստովանելը նպատավոր հող էին դառնում հանկարծական ստրկության մեջ ընկած բյուզանդական ժողովրդի մեջ:

Ինչպես հայտնի է՝ Բյուզանդիայի անկման պատճառների մեջ կարևոր դեր են խաղացել ո՛չ միայն արտաքին-քաղաքական հանգամանքները, այլև, գլխավորաբար, կայսրության ներքին՝ կյանքում տիրող տնտեսական և սոցիալական պայմանները, դասակարգային հակադրության այն ազդակները, որոնք շերտավորել էին բյուզանդական հասարակությանը: Տնտեսական անկման և դրա հետ միասին դասակարգային

սուր պայքարի պոկայությունն արդեն ընդհանրապես զրկում էր բյուզանդական պետականությունը ներքին հավասարակշռության հիմքերից, և երբ, վերջին շրջանում, թուրքական նվաճողականության կողմից սպառնացող վտանգը ավելի քան ծավալուն էր դարձել, գոյություն ունեցող այդ ըստ էության սոցիալական խմբավորումներն աշխատում էին, ըստ իրենց յուրահատուկ շահերի, յուրահատուկ ուղղություն տալ անկման եզրին հասած կայսրության կյանքի ընթացքին: Կ. Պոլսի անկման նախօրյակում Բյուզանդիայում իրար հետ սուր պայքարի մեջ էին երեք քաղաքական հոսանքներ՝ ազգային-ուղղափառական պարտիան, արևմտական-լատինասիրական պարտիան և թուրքասիրական պարտիան¹: Այստեղ կարևոր է պարզել լատինասերների՝ Արևմուտքի հետ մերձեցման կողմնակիցների պարտիայի քաղաքական դիրքը: Բյուզանդական կայսրության գոյության վերջին տարիների պատմությունը խոսում է այն մասին, որ լատինասիրական պարտիան խորապես վնասակար դեր էր խաղացել իր ժողովրդի վերաբերմամբ: Լատինասերները դատարկ ու մոլար հույսեր էին դնում Արևմուտքի օգնության վրա, և վերջին հաջվով գործիք էին դառնում պապական արքունիքի շահամուլ ու դիշատիչ քաղաքականության համար:

Կ. Պոլսի անկումից անմիջապես հետո հենց արևմտական ուղղության կողմնակիցների միջավայրում ծնունդ էր առել մի դրույց, որի համաձայն բյուզանդական կայսր Կոստանդին ԺԱ-ը պետք է փախած լիներ դեպի Արևմուտք:

Ինչպես հայտնի է՝ Բյուզանդիայի վերջին կայսր Կոստանդին Դրագասը 1453 թ. մայիսին անձամբ մասնակցելով թուրքերի դեմ իր մայրաքաղաքի պաշտպանությանը, վերջը ձեռքին հերոսաբար ընկավ կովի մեջ: Ծիշտ է, որ պատմա-

¹ Բյուզանդական քաղաքական պարտիաների և նրանց սոցիալական կազմի մասին տես՝ Յ. В. Удальцова, «Борьба партий в Византии в XV веке и деятельность Виссариона Никейского», *Византийский Временник*, том II, Москва, 1949. Ե՛ւ յե, *Борьба византийских партий на Флорентийском соборе и роль Виссариона Никейского в заключении унии», Византийский Временник*, т. III, Москва, 1950.

¹ Donato da Lezze, «Historia turchesca», p. 195-197.

² Ibidem, p. 200. J. von Hammer, «Geschichte des Osmanischen Reiches», Bd. I, Pesth, C. A. Hartleben's Verlag. 1834, S. 620. Lebeau, «Histoire du Bas-Empire», t. XXI, Paris, Firmin Didot frères, 1835, p. 443, J. de Saint-Martin-ի տված հավելվածում:

դիրները միմյանց համաձայն չեն այն մասին, թե իրույնը ի՞նչ ձևով է տեղի ունեցել Կոստանդինի մահը, բայց համաձայն են այն բանում, թե նա ընկել է կովի մեջ. մի մասը նրան սպանված է համարում ենիչերիններից եկած թրի հարվածներով, ս. Ռոմանոսի դոան մոտ, իսկ մյուս մասը նրան համարում է ամբոխի մեջ ռանակոխ եղած՝ նույն դոան անցքում, որտեղ խուճապահար 800 հոգի խեղդամահ են եղել:

Հակառակ, սակայն, այս պատմական իրողությունն՝ Կոստանդինի շուրջը ստեղծվել է մի առասպելական գրույց, որի համաձայն նա ոչ թե զոհվել է Կ. Պոլսի հերոսական ինքնապաշտպանության բեմի վրա, այլ փախել է Իտալիա: Այդ մասին է խոսում, օրինակ, հենց Աբրահամ Անկյուրացին, որը քաղաքի պաշարման և անկման ժամանակ այնտեղ է եղել:

«Ոմն ի յազգացրն Ֆերանկին,
Որ զափուտան անուանէին,
Առեալ զթագուրն և զմեծամեծս
Նաւով փախեաւ վերայ ծովին»²:

Այդպես գիտի նաև Դավիթ Խարբերդցին, որը հետո էր ապրում Կ. Պոլսից: Նա նույն 1453 թվին Խարբերդում հետևյալ մանրամասնություններով էր գրի առնում Կոստանդինի փախստյան գրույցը, նախընթաց դեպքերի հետ միասին.

«Արդ յայսմ ամի առաւ Ստամբուլ քաղաքն ի Հոռոմոց. զնացեալ ի վերայ թագաւորն որ կոչի Խոնդքար հինգ հարիւր հազար ձիաւորաւք և հետեակաւք [և] նաւաւք, և երեք տարի բոլոր պատերազմեցաւ ընդ Ըսգամբուլայ, քանզի Ֆռանկաց առաջնորդն որ ասի Պապ թագաւոր, կոչեաց զպատրիարքն՝ Հոռոմոց որ ի Ստամբուլ էր, և զթագաւորն Հոռոմոց որ անդ, փասն հաւատոյ հաստատութեան ի Հոռով քաղաքի, և կեցեալ նոցա անդ տարի մի բոլոր առ թագաւորն Պապ՝ պատրիարքն

և թագաւորն: Իսկ յորժամ զարձեալ եկին նոքա ի Ստամբուլ. իշխանացն Հոռոմոց կարծեալ էր թէ պատրիարքն և թագաւորն ի Ֆռանկութիւն զարձան: Իսկ նոքա բազում անգամ երգուեալ՝ և իշխանքն Հոռոմոց ոչ հաւատային. և յիս պահեալ իշխանացն Հոռոմոց ընդ թագաւորն և պատրիարքին իսկանց, և այլ ոչ միաբանեցան ընդ նոսա: Որոյ ի ձեռն պատգամաբերաց և միջնորդաց իշխան մի Հոռոմ, Կիւլլիկէ անուն, չղեաց առ թագաւորն Խոնդքարն ծածկաբար, թէ՛ Նս տամ զքաղաքս Ստամբուլ, մի՛ գնար այտի: Եւ յաւուր միում մինչդեռ պատերազմ խմբեալ կայր և մեռան ի Տաճկաց հարիւր հազարէն հինգ հազար անձն ի կռիւ, իսկ ի Հոռոմոց մեռան տասն հազար անձինք, և իշխանն այն Կիւլլիկէ բացեալ զմի դուռն քաղաքին... և մտեալ ազգն Տաճկաց հանդերձ թագաւորան ի ներքս ի քաղաքն: Իսկ պատրիարքն և թագաւորն... մտեալ ի նաւ մի մեծ և բազում ժողովրդեամբ իբրև քսան հազար արամբ փախստական գնացին ի Հոռով և տարեալ զամենայն սրբութիւնսն ի հետ իսկանց», և այլն¹:

Այս առասպելական գրույցի ազդեցությունը զգալի է նաև Առաքել Բաղիշեցու Ողբում: Տարակուս չկա, որ այդ գրույցը հույներից է գալիս, որովհետև պարզ է, որ Աբրահամ Անկյուրացին, որը քաղաքի անկումից հետո զեռ առնվազն հինգ ամիս ևս այնտեղ էր գտնվել, — քանի որ նույն թվի հոկտեմբերին Անկյուրիայից այնտեղ բերված հայ զաղթականների մասին է խոսում², — և այնտեղ էլ գրել է իր քերթվածքը, Բյուզանդիոնի բնակչության մեջ շրջան անող գրույցի արձագանքն է տվել:

Մենք գտնում ենք, որ այս լեգենդան, որքան էլ լեգենդայինի, այնուամենայնիվ մի կողմից իր մեջ խտացրել է որոշ պատմական տարրեր Կ. Պոլսի անկումից առաջ գոյություն ունեցող քաղաքական իրադրությունից և մյուս կողմից, մասնավանդ, արտահայտում է նրա անկման անմիջականորեն հաջորդող շրջանում միառժամանակ ծավալվող քաղաքական-զաղափարական միջուկուր:

¹ G. Schlumberger, „Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453“, 3me éd., Paris, Librairie Plon, 1914, p. 310—311 et 313—316.

² Աբրահամ Անկյուրացի, տող 105—108:

* Տգված է՝ «զպատրիարքարան»:

¹ Գ. Մզվանձյանց, «Փորոս պրբար», մասն Բ, էջ 379—380:

² Աբրահամ Անկյուրացի, տող 265—272:

Այս տեսակետից զրույցի ծագումը պետք է որոնել Բյուզանդիայի հասարակական կյանքի վերջին ելևէջների մեջ, այլ խոսքով՝ բյուզանդացիների մոտ գոյութունն անցող ու գործող քաղաքական հոսանքների կամ պարտիաների պայթյալի մեջ:

Թողնելով ավելի հին շրջանը՝ նշենք, որ դեռևս 1438/1439 թվականներին Եվգենիոս Դ պապի հրավերով գումարված Ֆերրարա-Ֆլորենցիայի ժողովում, որին մասնակցել էր բյուզանդական կայսր Հովհաննես Բ-ը Հովսեփ Բ պատրիարքի և հունական եկեղեցու բազմաթիվ ներկայացուցիչների հետ, շատ երկար բանակցություններից հետո հունական կողմը ստորագրել էր եկեղեցիների միութայան ակտը, նրա փոխարեն պապից ստանալով թուրքերի դեմ օգնության խոստումներ¹:

Դրանից հետո, չնայած այն բանին, որ միութայան այդ ակտը Կ. Պոլսում դալթակողովյան և աննկարագրելի հուզմունքի առիթ տալով չէր վավերացվել հունական կղերի կողմից, որով և մնացել էր լուկ թղթի վրա, վերջին կայսր Կոստանդին Դրագասը, առավել քան երբեք վտանգված տեսնելով իր կայսրության գոյութունը սուլթան Մահմեդ Բ-ի կողմից, հարկադրված էր եղել նիկիա Ե պապից նորից խնդրել օգնություն, խոստանալով իրականացնել միաբանության գործը. Հռոմից զինվորական որոշ օգնությամբ, բայց և միութայան գործը վերջացնելու պահանջով, որպես լիազոր ուղարկվել էր Ֆլորենտյան ժողովի գործիչներից մեկը՝ իր դավաճանական գործունեությամբ հայտնի կարդինալ Իսիդոր Ռուսը, որը Կ. Պոլսի էր հասել 1452 թ. նոյեմբերին. նորից էր բարձրացել հուզմունքի և դալթությունի ալիքը բյուզանդական ժողովրդի ամենալայն խավերի մեջ և, ամենից առաջ, այսպես

¹ Փ. Ի. Успенский, «История Византийской империи», т. III, Москва-Ленинград, Изд. Академии наук СССР, 1948, стр. 770—773. Բանակցությունների մանրամասն պատմությունը տես՝ Շ. - J. Héfélé, «Histoire des conciles d'après les documents originaux», t XI, p. 377—482. Նաև E. Gibbon, «Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire Romain», t. II, Paris, Société du Panthéon littéraire, 1843. p. 838—845 et 856—857.

կոչված ուղղափառական պարտիայի, որին գլխավորում էր Գեորգիոս Աթուրիոսը, անկարելի դարձնելով որևէ առաջացում միութայան գործում¹:

Վերջիվերջո՝ լատինասերների պարտիային չհաջողվեց իրագործել իր պլանները և, հակառակորդների հետ նրա մարտման ընթացքում, մայրաքաղաքն ընկավ թուրքերի ձեռքը:

Սակայն օգտվելով այն հանգամանքից, որ անստուգություն էր տիրում ժողովրդի մեջ կայսրի մահվան պարագաների վերաբերյալ, օգտվելով նաև այն իրողությունից, որ կայսրը լատինասիրական հոսանքի գլխավորողն էր եղել մինչև վերջին պահը, արևմտական պարտիան սկսել էր անմիջապես տարածվել այն մասին, թե Կոստանդինը չի մահացել, այլ իր պալատականների հետ անցել է Հռոմ, որտեղից կվերագոնա շուտով, լատինների օգնությամբ, և թե Հռոմ էին փախցվել նաև մայրաքաղաքի տնօրինական և այլ սրբությունները, որոնց նշանակությունը հասկանալի է տվյալ դեպքում:

Դավիթ Խարբերդցին, որի համաձայն կայսրն ու պատրիարքը միասին են փախել, ասում է, որ նրանք «յառաջագոյն ամսով մի պատրաստեցան փախչիլ, զի գիտէին... զի յաշտնեաց նոցա աստուած...» և այլն²:

Միամիտ մասնաների մոտ այս մտացածին փախուստը ընկալվում էր որպես աստվածային նախախնամության մի կարգադրությունը, որի նպատակն էր, իհարկե, նրան փրկել բարբարոս նվաճողներից: Եվ ի՞նչ միջոցով: Պարզ է՝ Հռոմի միջոցով:

Մենք ասացինք, որ փախուստի այս շեղանդայի մեջ խտացած են որոշ պատմական տարրեր Կ. Պոլսի անկումից առաջ

¹ Փ. Ի. Успенский, «История Византийской империи», т. III, стр. 779—780. G. Schlumberger, «Le siège, la prise et le sac de Constantinople» etc., p. 7—10. E. Gibbon, «Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire Romain», t. II, p. 878—879.

² Գ. Մովսեսյանց, «Քորոս աղբար», մասն Բ, էջ 360: Դժբախտաբար բնագիրը թերությունը ունի այս մասում, որտեղ, ըստ երևույթին, դեռ ուրիշ հետաքրքրական մանրամասնություններ պետք է լինեին: Այս թերությունները թուրքական գրաբնութային երկրագիտակ հրատարակիչներից կառուցված կրճատումներ են:

գոյություն ունեցող իրազրությունից: Արդ, որո՞նք են այդ տարրերը լեզենդայի մեջ:

Զրույցում ասվում է, որ վերջին կայսրը և պատրիարքը, ինչպես տեսնք Պավիթ Խարբերդցու տված մանրամասնություններից, «Պապ թագավորի» (Հոռմի պապի) հրավերով գնացել են Հոռմ՝ «լասն հաւատոյ հաստատութեան», այնտեղ մի տարի մնալուց հետո վերադարձել են Կ. Պոլիս, որտեղ, սակայն, հունաց իշխանները, կարծելով, որ նրանք ֆրանկություն են ընդունել, հակառակվել են նրանց. «և ռիս պահեալ իշխանացն Հոռոմոց ընդ թագաւորին և պատրիարքին իւրեանց, և այլ ոչ միաբանեցան ընդ նոսա». և երբ թուրքերը ներխուժել են քաղաքը, նրանք փախել են դարձյալ Հոռմ¹:

Այս անցքերի մեջ իրոք որ պատմական որոշ հիմք կա, բայց դա չի վերաբերում Կոստանդին Պրագասին: Այդ պատմականը վերաբերում է Ֆերրարա-Ֆլորենցիայի ժողովին (1438/1439 թթ.), որին անձամբ գնացել են Կոստանդինի նախորդը՝ Հովհաննես Ը կայսրը և Հովսեփ Բ պատրիարքը «լասն հաւատոյ հաստատութեան», և այնտեղից վերադառնալով, իրոք, հանդիպել են Կ. Պոլսում քենի, ռիս և հակառակության. բայց Կոստանդինը Իտալիայում չի եղել երեքը: Գուրով գրույցում պատրիարքի հիշատակությանը՝ այնտեղ ևս շփոթություն կա: Վերոհիշյալ Հովսեփ Բ-ը մահացել էր Ֆլորենցիայում, ուրեմն՝ չէր վերադարձել. բայց վեպը նրան վերադարձնելով իր աթոռին՝ նրան շփոթում է և կապում Ֆլորենցիայի ժողովի գործիչներից Գրիգորիոս Մելիսսենոսի հետ, որը հետագայում Հոռմի ճնշումով պատրիարք էր դարձել, իսկ Կոստանդինի օրով Հոռմ էր փախել, խույս տալով միության հակառակորդների զայրույթից:

Պատմական դեպքերի այս արձագանքները, որոնք ընդհանուր գծերի մեջ հենց արևմտական պարտիայի անցյալ գործունեություն արձագանքներն են, միանալով վերջին կայսրի անվան հետ, այժմ պետք է ամբողջապես որոշ դեր կա-

տարեին մասսաների մեջ, նրանց քաղաքական ակնկալություններին ուղղություն տալու համար դեպի Արևմուտք:

Սակայն լատինասերների ամբողջապարական ազդեցիկան կարող էր ունենալ միայն ժամանակավոր ու վաղանցուկ հաջողություն, քանի որ հունական ժողովրդի քաղաքական առողջ մտածողությունը իր սրտնամների մեջ պետք է շուտով գաներ ելքի նոր ուղին, սեալ ուղին, և նրան հասնելու համար իր գործունեությունը դներ նոր հունի մեջ: Թե ինչպե՞ս էր սկսել քիչ հետո գծվել այդ սեալ ուղին, դա երևում է Կոստանդին Պրագասի փախստյան և նման քաղաքական առաջադեմների շիջումից հետո հրապարակ եկած հունական ազգային գրույցից, որը ազատագրական հայացքները տանում էր ո՛չ թե դեպի Արևմուտք, այլ դեպի Հյուսիս: Համաձայն այդ գրույցի, որը վրացական մատենագրության մեջ է պահված, Կոստանդինոս Մեծի ասպանաբարի վրա դառնվել էր մի խրթնաբան արձանագրություն, որը հայտնում էր ուսանների և մյուս պալոնական ժողովուրդների ձեռքով թուրքական իշխանության տապալման և Կ. Պոլսի ազատման մասին: Այնտեղ, ի միջի այլոց, գրված էր.

«Մի շարք ազգեր միանալու են Սև ծովի և ցամաքի վրա. իսմայելացիները պարտվելու են և նրանց ազգի իշխանությունը, տկարանալով, ընկնելու է անարգության մեջ. Թուսաստանի և շրջակայքի զինակցած ժողովուրդները նվաճելու են Իսմայելին, առնելու են յոթը բլուրներն ու նրանց բոլոր շրջակայքը»:

Այս մարգարեական արձանագրության վերձանումը, ինչպես ասվանքովում էր, իբր թե կատարվել էր Հովհաննես Ը Պալեոլոգ կայսրի օրով, հակալատինական՝ ուղղափառական ուսարտիայի եռանդուն գործիչներից Գեորգիոս Սքոլարիոսի կողմից, բայց ակնհայտ է, որ գրույցն ինքնին ավելի հետագա ժամանակի գործ է, քանի որ այնտեղ խոսվում է թուրքերի կողմից Կ. Պոլսի և այլ երկրների նվաճման մասին:

¹ Կ. Մելանձայնց. «Թորոս աղբար», մասն Բ, էջ 380:

¹ Lebeau, „Histoire du Bas-Empire“, t. XXI, p. 380, M.-F. Brosset-ի ավտո հավերժումով:

Վերագրանալով Կոստանդին Գրագասի փախստյան գրույցին, պետք է նշել նրա լուսաբանման նշանակությունը Բյուզանդիայի անկման վերաբերող հայկական սկզբնաղբյուրների արժեքավորման տեսակետից: Աբրահամ Անկյուրացին, որը ականատես է եղել Կ. Պոլսի պաշարման, անկման ու ավերման բոլոր դեպքերին, որպես այդպիսին շատ ճիշտ ու ճշգրիտ տեղեկություններ է տալիս այդ դեպքերի մասին. և սակայն՝ կարծես մթադնվում էր նրա արժեքը՝ կայսրի փախստյան վերաբերող տեղեկությամբ, որը չէր համատեղվում պատմական իրողության հետ: Այժմ գրույցի լուսաբանմամբ պարզվում է, որ Աբրահամ Անկյուրացին հավատարիմ արձագանքող է այս կետում ևս: Իսկ ինչ վերաբերում է Առաքել Բաղիշեցուն՝ այժմ մեզ հասկանալի է դառնում, թե ի՞նչպես էր, որ նրա մոտ այդպիսի թարմացած գույներով հանկարծ նորից էր լույս աշխարհ եկել իրենց քաղաքական ուժը վաղուց կորցրած խաչակրական արշավանքների երազը, և ի՞նչ մթնոլորտի ազդեցության տակ է, որ մեր հեղինակն անձնատուր էր եղել այդ սին երազին՝ Բյուզանդիայի և Հայաստանի ազատագրման հույսերով:

* * *

Ի նկատի ունենալով Բյուզանդիայի անկման հարցերի լուսաբանման համար հայկական աղբյուրների ունեցած կարևորությունը, մենք հրատարակում ենք դեպքերին ժամանակակից Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու Ողբերի բնագրերը, ինչպես և ԺԷ դարի հայ հայտնի հեղինակներից Երեմիա Չելեբի Քյոմուրջյանի «Պատմութիւն համառօտ Դո՛ւ տարույ Օսմանցոց թաղատրացն» չափածո աշխատությունից մի հատված, որը նույն դեպքերին է վերաբերում և հրատարակվում է առաջին անգամ՝ մեզ ծանոթ միակ ձեռագիր օրինակից:

Մենք այս նյութերից Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու բնագրերի ուսերեն թարգմանությունը (թարգմանիչ՝ Ս. Ս. Արեշտյան) հրատարակել ենք, մեր ուսումնասիր-

ությունների հետ միասին, դեռևս 1953 թվին Византийский Временник պարբերականի VII հատորում, որը նվիրված է Կ. Պոլսի անկման 500-ամյակին: Այնտեղ մեր հրատարակությունը կրում է «Армянские хронисты о падении Константинополя» վերնագիրը¹ և զբաղում է հատորի 444—466 էջերը:

Ի դեպ՝ պետք է նշել, որ այս բնագրերը ժամանակին ունեցել են ֆրանսերեն թարգմանություններ ևս: Աբրահամ Անկյուրացու Ողբը թարգմանվել է երեք անգամ. ա. Eug. Boré, „Élégie sur la prise de Constantinople; poëme inédit et extrait du manuscrit 80 arménien de la Bibliothèque Royale“, *Nouveau Journal Asiatique*, t. XV, 1835, p. 271—298. բ. „Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul, traduite de l'arménien par M. Brosset“, *հեռեկայ հրատարակության մեջ*. Lebeau. „Histoire du Bas-Empire. Nouvelle édition, revue entièrement, corrigée et augmentée d'après les historiens orientaux, par M. de Saint-Martin“, t. XXI, Paris, chez Firmin Didot frères, 1836, p. 307—314. գ. „Abraham prêtre arménien Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul, traduite et rendue à son vrai sens avec l'assistance d'un savant distingué de la nation et publiée par le Dr. phil. A. Dethier“, *հեռեկայ ժողովածուի մեջ*. A. Dethier, «Monumenta Hungariae historica», vol. XXII, seconde partie, Budapest, 1872, p. 225—248². Իսկ Առաքել Բաղիշեցու Ողբի թարգմանությունը՝ «Lamentation sur la prise de Constantinople» լույս է տեսել *հեռեկայ ժողովածուի մեջ*. A. Tchobanian, «La Roseraie d'Arménie», t. III, Paris, Ernest Leroux, 1929, p. 109—118.

¹ Այդ անհամապատասխան վերնագիրը կազմվել է *Византийский Временник*-ի խմբագրության կողմից, առանց մեր համաձայնությունից: Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու ժամանակագիրները չեն այլ ազդեցություններ:

² Այս դժբախտ հրատարակությունը սուղտանի սահմաններից դուրս չի եկել. հմտ. K. Krumbacher, „Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches“, München, 1897, S. 3.2.

Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու բնագրերը մենք պատրաստել ենք բազմաթիվ օրինակներ՝ համեմատաբար, առաջինի համար օգտագործելով 17, իսկ երկրորդի համար՝ 15 լրիվ և կամ թերի օրինակներ:

Բնագրերը կազմելիս չենք հենվել որևէ առանձին օրինակի վրա՝ որպես հիմնական օրինակի, խուսափելու համար աղավաղված պատկերով բնագրեր հրատարակելուց, որովհետև մեր ձեռքի տակ եղած օրինակները բոլորն էլ աղավաղումներ ունենին բնագրի այս կամ այն մասում: Այդ պատճառով մենք կազմել ենք համահավասար բնագրեր, որոնք օրինակների համեմատաբար չունենից են բխում, թեև այս դեպքում ևս մեզ չի հաջողվել ազատվել բոլոր աղավաղումներից:

Նկատի ունենալով, որ մեր հրատարակած բնագրերը հաշվական մատենագրության դասական շրջանի արտադրությունների շարքին չեն պատկանում և այստեղ հաշվի են առնվել առավելապես որպես պատմական աղբյուրներ, մենք համեմատված օրինակների ներկայացրած տարբերակները նշել ենք անհրաժեշտության շարքում միայն, անտեսելով երկրորդականները, որոնց բոլորի նշումը մեր ցանկերն անօգուտ կերպով կստիպարացնեն մտավորապես հինգ անգամ: Հիմնականում լեզվական-քերականական բնույթ կրող այդ անասմանն այլազանությունները թեև լեզվաբանի համար շահեկանությունից զուրկ չեն լինի, բայց դրանցից որևէ բան չեն շահի մեր հրատարակած նյութերը բովանդակության տեսակետից: Այսպես, օրինակ, Աբրահամ Անկյուրացու 112-րդ «որ դարպասն էր թագաւորին» տողը ուներ «որ դարպաստն էր», «որ դասպաստ էր», «որ դարասն էր», «որ դարպասներն էր», «որ են դարբաս» տարբերակները, բայց մենք անհրաժեշտ չենք համարել նրանցով ծանրաբեռնել մեր հրատարակությունը: Այսպես նաև՝ նույն հեղինակի 138-րդ՝ «ի մօր գրկացրն խրէին» տողն ուներ՝ «ի մօր գրկանցն», «ի մօրս գրկանց», «ի մարց գրկանց», «ի գիրկս մարցն» տարբերակները, որոնք նմանապես չեն նշվել, և այլն: Նույնպես ենք վարվել նաև ուղղագրական բնույթ կրող այլազանությունների հետ՝ նսմայ (նա), վերս-վերս (վերայ), նայե (նաև), որդուց (որդ-

ուց, որդոց), նվագ-նրվագ (նուագ, նրագ), նրուաղեալ (նուաղեալ, նրաղեալ), լրուեալ (լուեալ, լրեալ), սուլտան-սուլդան (սուլթան), Անկիրի-Անկիրա-Անկուրա (Անկիրիա), և այլն: Կարելի է այս կարգից համարել նաև ուղղագրական թեբույթ ներկայացնող մի շարք այլ բառեր՝ յանյարմար-անարմար (անյարմար), յամենեին (ամենեին), յիշխան՝ որպես ուղղ. (իշխան), յաճօրինաց՝ որպես հոգն. սեռ. (անօրինաց), աւելեալ (յաւելեալ), աւիտեան (յաւիտեան), և այլն, սակայն պետք է ասել, որ այսպիսիները կարող են և համարվել բարբառային երևույթներ:

Բարբառային տարրեր կան և՛ Աբրահամ Անկյուրացու մոտ, և՛ Առաքել Բաղիշեցու, բայց առանձնապես ուժեղ են նրանք առաջինի մոտ:

Բնագրերի վերականգնման ժամանակ դժվար էր բոլոր դեպքերում երևան բերել լեզվական այն առանձնահատկությունները, որոնք հատուկ կլինեին ո՛չ միայն ընդհանրապես մեր հեղինակների ժամանակին, այլև մասնավորապես նրանցից յուրաքանչյուրի մոտ իշխող բարբառին: Բնագրերի տարբեր ընդօրինակումների մեջ իզուր էր որոնել քերականական, շարահյուսական և լեզվական այլ կարգի միանմանություններ (օրինակ՝ ետ-երեւ-ետաւ, ետուե-տուիւ, եհաս հուսաւ, և այլն), որի հետևանքով և անհնարին էր գտնել այն ձևերը, որոնք իշխող են եղել սովյալ հեղինակի մոտ: Այդ պատճառով՝ նման դեպքերում մենք նախընտրությունը տվել ենք գրաբարի ընդունված ձևերին. այսպես՝ Աբրահամ Անկյուրացու օրինակներից 8 հատը բնագրի 96-րդ տողում ունենին կուտանմ էր, սակայն, բացի այստեղից և այս բառից, բնագրի մյուս մասերում չենք հանդիպել այդ («ն-ով») ձևին, ուստի և այստեղ մենք նախընտրել ենք գրաբարախառն կուտամմ էր, որ տալիս են մյուս օրինակները: Բայց, այնուամենայնիվ, քարբառային որոշ երևույթներ աշխատել ենք պահել, իսկ մի շարք ուրիշ դեպքերում էլ պատահում են արդեն քարբառային ձևեր՝ առանց տարբերակների. այսպես՝ «կեսքըն շուսօք դիրար քարշին» (քարշէին)¹, «որպէս գառու արիւնքն հոսիւն»

¹ Աբրահամ Անկյուրացի, տող 100:

(հոսէին)¹, «ըբսաերք ի մարցըն կուգատին» (կուգատէին)², «եզբայրք յեզբօրէ կուփակին» (կուբակէին, «բացժանվում՝ անշատվում էին») ³, «ի հայրենեաց բազումք զրրկին» (զրկէին, «զրկվում էին») ⁴, «երկնատրօք իր պահպանեալ» (էիր պահպանեալ) ⁵, «մատնեաց ըզնա ձեռս ատելեաց» (ի ձեռս ատելեաց) ⁶, «մատնեալ եղև ձեռն այլազգին» (ի ձեռն այլազգին) ⁷, «վերայ ծովուն» (ի վերայ ծովուն) ⁸, «վերայ Կոստանդինուպոլսին» (ի վերայ Կոստանդինուպոլսին) ⁹, «ոմանք էին հետքազորին» (թաղատորին) ¹⁰, «առեալ զթազորն» (զթազաւորն) ¹¹, «վերայ Բաղիին» (քաղաքին) ¹², «սանդուխտնին» (սանդուխտները) ¹³, «զանկակնին» (զանգակները) ¹⁴, «մարդարանին» (մարդարաններ) ¹⁵ և այլն:

Բնագրերի վերականգնման համար մեր ընտրած ընթերցումներն ընդհանրապես հենվել են համեմատված օրինակների սոված ընթերցումների մեծամասնության վրա, սակայն հաճախ և շեղվել ենք այդ գծից, երբ փոքրամասնությունը հանդիսացող ընթերցումներն ակնհայտ կերպով եղել են ավելի ընտիր և ճիշտ: Այս տեսակետից երբեմն հենվել ենք նույնիսկ եզակի ընթերցվածների վրա. օրինակ՝ Աբրահամ Անկյուրացու 75-րդ տողում գտնվող զսանտալունսն միակ ճիշտ ընթերցվածը մենք բնագրի համար վերցրել ենք ՀՄՍՌ Պետական

Մատենագարանի № 5495 ձեռագիր օրինակից՝ ետ մղելով մյուսները:

Մենք պահել ենք նաև բնագրերի ուղղագրական սխառմը, որն այժմյան արևմտահայ սխառեմն է, ինչպես ցույց է տալիս մի շարք թուրքական բառերի և անունների տառադարձությունը՝ լոտոս (لودوس), պողագ (بوغاز), տելվէք (دولت), Պուրսա (بورسا), և այլն:

¹ Աբրահամ Անկյուրացի, տող 124:

² Անդ, տող 262:

³ Անդ, տող 263:

⁴ Անդ, տող 264:

⁵ Առաքել Բաղիշեցի, տող 11 և 15:

⁶ Աբրահամ Անկյուրացի, տող 87:

⁷ Անդ, տող 200:

⁸ Անդ, տող 59 և 108:

⁹ Անդ, տող 86:

¹⁰ Անդ, տող 95:

¹¹ Անդ, տող 107:

¹² Անդ, տող 26:

¹³ Անդ, տող 76:

¹⁴ Անդ, տող 173:

¹⁵ Անդ, տող 202:

Բ Ն Ա Ք Ր Ե Ր

Ա.

ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՆԿՅՈՒՐԱՅԻ

Օգտագործված օրինակներ

Ա=ՀՄՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 3081՝ «Ռտանաւորս զոր ասացեալ ի յԱբրահամէ ի վերայ Կոստանդինուպոլսին յորժամ էառ Աւամանցին», էջ 248բ — 255ա: Լրիվ բնագիր է:

Ձեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան է: Ընդօրինակվել է Կաֆաջում 1617 թ. Զաքարիա Երզնկացու ձեռքով և բաղկացած է 259 թերթերից:

Բ=ՀՄՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 7029՝ «Տաղ փասն առման Իստամպոլայ, ասացեալ ողորմ և գեղեցիկ», էջ 132ա—143բ: Լրիվ բնագիր է:

Ձեռագիրը բովանդակությամբ դանազան նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակվել է Կ. Պոլսում 1654 թ. Հովհաննես զպրի ձեռքով և բաղկացած է 204 թերթերից:

Գ = ՀՄՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 702՝ «Տաղ փասն առման Ստամպոլայ, ասացեալ ողորմ և գեղեցիկ», էջ 138բ—148ա: Լրիվ բնագիր է: Բնագրի վերջում գրիչն ավելացրել է հետևյալ տողերը.

«Յակոբ զրժողըս տառապեալ,
Ի սրբութեանցըն հեռացեալ,
Բիւզանդիոյ էլեալ եկեալ
Եւ այս երկրիս եմ պատահեալ:

Ո՛հ թէ լինէր մեզ երանի,
ելեալ գնացաք մեք յայն տեղի.
Զեկեղեցիսըն տենչալի
Տեսանէաք սուրբքն Սոփի:
Անհաւատիցըն Մարացոց,
եւ առաւել Հագարացոց,
Բանն աստուծոյ կատարելոյ
եւ տայ զերկիրս Հոռոմայեցոց» (էջ 148ա):

Զեռագիրը բովանդակութեամբ զանազան նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակվել է 1660 թ. Հակոբ Երեցի ձեռքով, բայց վայրն անհայտ է: Բաղկացած է 194 թերթերից:

Դ = ՀՄՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 5495՝
«Պատմութիւն Իստամպուլ քաղաքին, որ մատնեցաւ ի յայլ ազգաց ձեռն, ո՛հ, ո՛հ, ո՛հ», էջ 19բ—24բ: Լրիվ բնագիր է. պակասում է միայն 95-րդ տողը: 388 և 389 տողերի միջև գտնվում են հետևյալ երկու տները, որոնք մի ավելի հին օրինակից են գալիս.

«Հայաստանեաց հայրապետին,
Որ Յակոբ տէրըն յորջորջի,
Երնդիր եղեալ յայսրմ տառիս,
Ետուր գրել յիւրում ծառայի:
Թըվին հազարեակ հարիւրի
Ութ ու տասըն ամ կատարի,
Որ գրեալ եղև ի իստամպուլ
Մայրաքաղաքն ի Կոստանդին» (էջ 24բ):

Զեռագիրը բովանդակութեամբ զանազան նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակվել է 1696 թ. ամդեցի Ղազար Շահին վարդապետի ձեռքով: Սկզբից և վերջից թերի է. այժմ բաղկացած է 118 թերթերից:

Ե = ՀՄՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 5306՝
«Տաղ վասն առմանն Ըստամպուլայ, ասացեալ ողորմ և զեղեցիկ», էջ 75բ—94ա: Լրիվ բնագիր է. պակասում է միայն 139-րդ տողը:

Զեռագիրը բովանդակութեամբ տաղարան է: Ընդօրինակման վայրն ու թվականը, ինչպես և գրչի անունը, անհայտ են: Գրչութիւնը ժէ դարի է: Բաղկացած է 138 թերթերից: Գտնվում է քայքայված դրութեան մեջ: Մենք օգտագործել ենք նրա այն ընդօրինակութիւնը, որը կատարվել է 1941 թ. Ասատուր Շմավոնի Մնացականյանի ձեռքով և որի մեջ պահպանված են նույնութեամբ նախագաղափար օրինակի էջակալումը, տողակալումը, և այլն:

Զ = ՀՄՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 8708՝
«Ողբ ի վերայ Կոստանդինուպուլսի յորժամ առին այլազգիքն», էջ 137ա—148ա: Լրիվ բնագիր է:

Զեռագիրը բովանդակութեամբ զանազան նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակման վայրն ու թվականը, ինչպես և գրչի անունը, անհայտ են: Գրչութիւնը ժէ դարի է: Սկզբից և վերջից թերի է. այժմ բաղկացած է 152 թերթերից:

է = ՀՄՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 7182՝
«Պատմութիւն անդրադարձման Կոստանդնուպուլսոյ ի յայլազգիս», էջ 95ա—109ա: Պակասում են 83, 235 և 290—293 տողերը:

Զեռագիրը բովանդակութեամբ զանազան նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակվել է 1778 թ. Խաչատուր գրչի ձեռքով. ընդօրինակման վայրն անհայտ է: Բաղկացած է 109 թերթերից:

Ը = ՀՄՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1635՝
«Տաղ վասն առմանն Ըստամպուլու, ասացեալ ողորմ և զեղեցիկ», էջ 137ա—147բ: Լրիվ բնագիր է:

Զեռագիրը բովանդակութեամբ տաղարան է: Ընդօրինակվել է երկու տարբեր գրչիների ձեռքով և բաղկացած է 201 թերթերից: Առաջին մասը, որի մեջ գտնվում է մեր բնագիրը, ընդօրինակվել է 1778 թ. տիրացու Նիկողայսոսի ձեռքով: Վայրն անհայտ է:

Թ = ՀՄՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 8100՝
«Ողբ ի վերայ Կոստանդնուպուլսու մեծի մայրաքաղաքին է ասացեալ», էջ 351ա—358ա: Շատ աղավաղված և թերի օրինակ է. պակասում են 150—151, 193—196, 221—224, 265—272, 289—336, 369—380 և 391—392 տողերը:

Ձեռագիրը բովանդակութեամբ զանազան նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակվել է Կարսում 1784 թ. Մանուել քահանայի ձեռքով: Վերջից թերի է, այժմ բաղկացած է 371 թերթերից:

Ժ = ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 2939՝ «Ոտանաւոր զոր ասացեալ է ի յԱբրահամէ ի վերայ Կոստանդինու Պօլսոյ յորժամ էառ Օսմանցին», էջ 573բ—575բ: Պակասում են 277—392 տողերը:

Ձեռագիրը բովանդակութեամբ զանազան նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակվել է Նոր-Նախիջեանում 1779—1799 թթ. Մարտիրոս Ավետիքով Կաֆայեցու ձեռքով: Բաղկացած է 597 թերթերից:

Ի = ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1636՝ «Ի Աբրահամէ ի վերայ Ըստամպուլու առմանն», էջ 197բ—206բ: Լրիվ բնագիր է:

Ձեռագիրը բովանդակութեամբ տաղարան է: Ընդօրինակման վայրն ու թվականը, ինչպես և զրչի անունը, անհայտ են: Գրված է 1758 թվից առաջ և հավանաբար ժ. է. դարից է: Բաղկացած է 225 թերթերից:

Լ = ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 6273՝ «Բանք Աբրահամ քահանայի ի յառումն Պօլսոյ», էջ 157բ—158ա: Պակասում են 1—256 և 277—308 տողերը:

Ձեռագիրը բովանդակութեամբ հիշատակարանների ժողովածու է, որ կազմել է Ղև. Փիրղալեմյանը: Մեր բնագիրն ընդօրինակվել է Սեբաստիայում, բժ. Մեսիայենց տանը, 1865 թ.:

Խ = «Աբրահամու Անկիրացոյ Ղարլան կոչեցելոյ Ողբ ի վերայ առման Կոստանդնուպոլսոյ ի Տաճկաց», հետևյալ հրատարակության մեջ. «Նշխարք մատենագրութեան հայոց ... ի լոյս էած Ք. Պ.», Պետերբուրգ, 1884, էջ 59—64: Բովանակին աղավաղված օրինակ է, որից և պակասում են հետևյալ տողերը. 49—52, 181—188, 201—204, 213—220, 249—268, 281—284, 297—304, 309—312, 317—320, 341—344 և 385—392:

Այս հրատարակությունը կատարվել է Փարիզի Աղգա-

յին մատենադարանի (Bibliothèque Nationale) այժմյան № 286 հայերեն ձեռագրից (նախկին Suppl. Arm. № 62), էջ 47ա, որտեղ, սակայն, վերնագիրը չունի «Ղարլան կոչեցելոյ» հավելումը: Այդ հավելումը թյուրիմացաբար կատարել է հրատարակիչ Ք. Պատկանյանը, հետևելով բնագրի 381-րդ տողին, որտեղ, որպես հեղինակի անուն, գտնում ենք Ղարլան անունը, փոխանակ Աբրահամի («Ես որ Ղարլան մեղաբլցեալ»), բայց «Ղարլան» անունն ակնհայտ կեղծիք է այդտեղ¹:

Ս = «Ողբ ի վերայ մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսոյ՝ վտան արեւելոյն Տաճկաց, ասացեալ ի յԱբրահամ ակնատես վարդապետէ», Արարատ, 1895, էջ 465—469: Պակասում են 119—122 տողերը:

Հրատարակել է հաշիկ Դադյանը, բայց հայտնի չէ՝ ո՞ր ձեռագրից: Համենայն դեպս՝ այս օրինակը ներկայացնող ոչ մի ձեռագիր չունի այժմ ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանը:

Կ = «Տաղ վասն առմանն Ստամպուլայ ողորմ և զեղեցիկ», Բանասէր, 1902, էջ 292—303: Լրիվ բնագիր է:

Հրատարակել է բժ. Վ. Թորգոմյանը (կեղծանուն՝ «Թոտիւն»), իր սեփականությունը եղող մի ձեռագիր ժողովածուից, որը 1782—1790 թվականների միջև է ընդօրինակվել: Սույն հրատարակության մեջ նշված են Կ. Պոլսի Հայոց Աղգային Մատենադարանի մի ձեռագիր օրինակի տարբերակները (տես՝ հաջորդը):

Հ = Կ. Պոլսի Աղգային Մատենադարանի այն ձեռագիր օրինակը, որի տարբերությունները նշված են նախորդ՝ բժ. Վ. Թորգոմյանի հրատարակության մեջ: Ձեռագրի մասին չունենք ոչ մի տեղեկություն: Այս օրինակի սկզբից պակաս է 38 տող, իսկ վերջից՝ 36 տող: Այս օրինակից մեր բերած տարբերակները Վ. Թորգոմյանի հրատարակության մեջ նշվածներն են, նշանակում է՝ նրա մնացած մասերը համընթանում են հիշյալ հրատարակության հետ:

Չ = «Տաղ վասն առմանն Ըստամպուլու, ասացեալ

¹ Այս մասին տես՝ մեր «Հայկական մատենագիտություն»-ը, հտ. Ա:

ողորմ և գեղեցիկ», հետևյալ հրատարակության մեջ. «Հայ աշուղներ: ժողովրդական հայ երգիչներ և թաղասացք: Հապաքեց Տրդատ եպս. Պալեան», հատոր Ա, տետր Ա, Զմյուռնիա, Տպագրութիւն Մամուրեան, 1911, էջ 20—32: Լրիվ բնագիր է: Հայտնի չէ, թե ո՞ր ձեռագրից է հանված:

Սույն բնագիրն այստեղից արտատպված է և հետևյալ հրատարակության մեջ, մի շարք տների կրճատմամբ. «Գրական գոհարներ միջնադարեան աշխարհաբար գրականութեան և ժողովրդական բանահիւսութեան», Բեյրութ, 1949, էջ 186—190:

ԱՐՐԱՀԱՄՈՒ ԱՆԿԻՒՐԱՅԻՈՅ
ՈՂԲ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՌՄԱՆ ԿՈՍԱՆ ԻՆՈՒՊՈԼՍՈՅ

Յինքն հարիւր ւերկու թըւին,
2 Գառն և ի վատ ժամանակին,
Տէր բարկացաւ յոյժ վերքստին
4 Ազգին Հոռմոց¹ յունականին:

Յարեաւ սուլթան մի անագին,
6 Որ Մահամատ² անուանէին.
Ազգաւ նա թռոն էր Օթմանին³,
8 Որդի Մուրատ մեծ խոնդքարին⁴:

Նախ փոքրագոյն բան խորհեցաւ,
10 Որ կատարածն էր ծանրագին⁵.
Բերդ մի սկրաւ ի ծովափին⁶,
12 Որ էր⁷ Պողազ⁸ Աղեքսանդրին⁹:

1. ԱԴԵԶԼԹԺՄԿԶ Հոռմոց:
2. Դ մահամատ. Թ մահամեւ. Զ մահմեւ. ԷլեՄ մեհմեւ. Կ մուհամմատ. Ը միւհամմեւ:
3. Թ յօթմանին. ԽՄ օսմանին:
4. ԶԼՄԶ խոնդքարին. Թ խոնդքարին. Ի խոնքարին. Խ թագաւորին:
5. Թ ծաւրագին. Է ծանրագոյն:
6. Խ ի ծով առին:
7. Խ որ կասեն:
8. ԲԳԶԷԻ պողոզ. Թ բողոզ. Ե պողոս:
9. Խ («աղեքսանդրին» չիք) հարի:

Չոր ձևոնարկեալ¹⁰ շուտ կատարեաց¹¹
14 Ի մէկ ամառն¹² երեք ամսին¹³.
Հինգ մըդոնալ¹⁴ էր նա հետի
16 Ղալաթիոյ ֆըրանկ քաղքին¹⁵:

Դարձեալ գընաց ի յիւր տեղին¹⁶,
18 Ի յԱտրանա¹⁷ իւրեան¹⁸ թախթին,
Եւ զնենգութեան¹⁹ խորհուրդն արար²⁰
20 Բիւզանդիոյ մեծ քաղաքին:

Ջրմեռն ի բուն խոկումն արար²¹,
22 Հոգաց ըզպէտս պատերազմին.
Հրաման հնան յաշխարհն ամէն²²
24 «Եկայք ամէնքդ²³ դագայութիւն»²⁴:

Այուհացից երկրորդ շարթուն²⁵
26 Ելեալ երեկ²⁶ վերայ քաղքին.

- 10. Դե ձևոնարկեաց:
- 11. Չ կատարեալ, Թ կատարեցին:
- 12. է ի մէկ ամառն:
- 13. Աժի մասին, և ամին:
- 14. Չ («հինգ» չիք) և մըդոնալ:
- 15. Դ ղալաթիա ֆրանկ քաղքին. ԲԳԷԸԾԿ ղալաթիա կամ ի ղալաթիա կամ ի ղալաթիոյ կամ ղալաթիայու ֆրանկ քաղաքին. ԱԴԶԹԺԻ ֆրանկ քաղաք ղալաթային կամ ղալաթիայի կամ խալաթային. և ի ֆրանկ քաղաքն ղալաթային:
- 16. էթ իւրեան տեղին:
- 17. ԵՉ ի յատրանա. ժ ի ստըրնա. Ը ի յետրէնէ. Թի ի էդրէնէ. էն՞ ի յետրենէ:
- 18. ԱԴԵԷԻՉ իւրեն:
- 19. Չ և զմեծգոյն:
- 20. Թ առնէին:
- 21. Ծ խոկումն առին. Չթ խորհուրդ արար:
- 22. և քաղաքն ամէն:
- 23. Թ թէ եկայք միւլթին:
- 24. Դն խաղայութիւն. ԲԳ խաղաղութիւն. Թ օշնութիւն. Չ ի յօգնութիւն:
- 25. Չ բ շարթուն. ԱԲԳԷԹԺԻԿ Երկուշարթուն կամ երկուշարթին:
- 26. է եկն. և եկաւ. Ծ դիմնաց:

Անթիւ²⁷ հեծեալըս²⁸ ժողովեաց,
28 Եօթըն հարիւր հազար էին²⁹:

Նըստեալ բոլոր խըսարեցին³⁰,
30 Ծովով ցամքով նեղացուցին.
Չօրքըն Թուրքաց³¹ քաղմանային,
32 Գրիստոնէիցն³² նըւազէին³³:

Իսկ թագաւորն Ըստամպուլայ
34 Անգօր մընաց ամենեկին.
Զակն³⁴ ի Ֆըրանկ աղգըն ձրդեաց,
36 Թէ յօգնութիւն հասանէին³⁵:

Իսկ ազգն անգութ³⁶ լատինական
38 Բանս անյարմար ի մէջ բերին՝
«Անանդութեամբ ի մեկ դարձիւր³⁷,
40 Ջքաղաքդ արա³⁸ ի մեկ յանձին»:

Իսկ թագաւորըն Կոստանդին
42 Հաւան եղեալ³⁹ բանից նոցին՝
Քաղաքն յերկուս բաժանեցաւ,
44 Կէսըն ի Հոռոմ⁴⁰, կէսըն ի լատին:

- 27. ԱԶԹԺԻ անթիւ բազում:
- 28. Դե բազմութիւն. Թ ղօրք:
- 29. է եօթն հազար հարիւր 7000100 էին:
- 30. Չթ պատեցին:
- 31. Դ տաճկաց:
- 32. և քրիստոնեային:
- 33. Չ նուազ էին. Ի նուազէին:
- 34. ԱԴԵԶԹԺԻԿ ակն. Ծ աչքն:
- 35. ԲԳ թէ յօգնութիւն հասցեն նոցին. ԱԴԶԹԺԻԿ միւլթի հասնի կամ հասին ի յօգնութիւն:
- 36. Թ ազգն անգութ. է ազգն անդետ. Դ անգութ ազգն:
- 37. ԾՉ աւանդութեամբ ի մեկ դարձիւր կամ դարձին. ԲԳ դաւանութեամբ ի մեկ դարձիւր:
- 38. Հ արէք:
- 39. և հաւան շեղեալ. Թ հաստ եղեալ. Հ հաւանացաւ:
- 40. ԳԴԵԶԹԺԻԿ ԾԿԹ ի Հոռոմ. և ի Հոռոմայ:

Եւ անյաջողն էառ զնոսին՝
46 Չազգրն Յունաց ե Ֆըրանկին.
Հիւսիսային հողմն յոյժ հընչեաց⁴¹,
48 Խափանեցաւ⁴² լոտու⁴³ քամին:

Ձինչ դատըրդա⁴⁴ ե նաւք կային,
50 Որ ի յօգնութիւն կուգային⁴⁵,
Անյաջողակե բերալով
52 Ուր որ կային՝ անդ մընային:

Իսկ շար⁴⁶ սուլթանըն Մահամատ⁴⁷
54 Թոփ սահմանեաց⁴⁸ մեծ ւահագին,
Չոր տեսանողքն⁴⁹ հիանային⁵⁰,
56 Լըսողքն ամէն զարմանային:

Փըլտյց ըզհինգ պուրճ քաղաքին⁵¹,
58 Հաւատարեաց գեաներեսին⁵²,
Վերայ ծովուն ճանփայ արար,
60 Իբր ընդ ջամաք ընթանային⁵³:

Քարոզ կարգաց մեծ բանակին⁵⁴,
62 Քաջակերեաց զամենեսին,

41. ԺԻ շնչեաց:
42. Խ ե խափանեաց:
43. Է լոգոս. ԵԼՁ լոտող. Դ լոտաս. ԲԳՀ նոտոս:
44. ՉԹԾԿՀ զատըրդայր:
45. ԱԲԳԴԵԶԸԹԺԻԾԿՀՁ որ կուգային ի յօգնութիւն. Թ որ դալուցն էին ի յօգնութիւն:
46. Խ իսկ մեծ. Մ իսկ խիտ. Չ իսկ որ
47. Ա մահամատ. Չ մահմատ. ԲԳ մահմեփին. Ե մահամատ. Դ մահամատ. Ը միւհամմեա. ԽՄ մեհեմմեա. Է մեհեմմեա:
48. Խ թոփեր շինեաց:
49. ԱԲԳԴԵԶԸԹԺԻԾԿՀՁ տեսողացն:
50. ԱԴԵԶԸԹԺԻԾԿՀՁ հիացեալ. Է զարմացեալ:
51. ԱԶԹԺԻ պարսպին:
52. Հ երես գեանին:
53. Թ անցանէին:
54. Խ մէջ բանակին. Հ մէջ քաղաքին:

Թէ՛ «Լըսեցէք⁵⁵, ազգ մըսըլմանք⁵⁶,
64 Մեծ աւետեաց բան ձեզ պատմին»⁵⁷:

Թէ՛ «Ըստամպուլ քաղաքըս մեծ⁵⁸
66 Թախտան լինի⁵⁹ ձեզ ե բաժին⁶⁰.
Մարդ, անասուն ւամէն ըողակ⁶¹
68 Ոյ որ առնու՝ նըմա լիցին»⁶²:

Իսկ ի յամսեանըն մայխսին,
70 Քըսան ե ութ օրն էր նըմին,
Եւ ի յաւուր երկուշարթին,
72 Որ Հոփսիմեանց տօն կատարին⁶³:

Յերեկօրեայ⁶⁴ յառաջ եկին,
74 Հասին ի յեզըր խանաակին⁶⁵.
Ըզանտալունսըն քարչեցին⁶⁶,
76 Ըզանդուխտնին պատրաստեցին:

Ի մարտ մըտեալ կըռիւ տային⁶⁷
78 Մինչ լուսանալ առաւօտին.

55. ԲԳ լուարուր:
56. ԿՀ մըսըլման. Խ մըսըլմանք. Մ մուսուրման. Ը միւսլիմանք. Թ ազգ միւսլիմին. ԲԳ ազգ տաճկաց:
57. Մ մեզ պատմին. Խ ձեզ պատմեմ:
58. ԲԳ մեծ քաղաքին:
59. Չ թախտ այն լինի. Ի թաղտ այն լիցի. Թ թախտն այն լինի.
ԱԲԳԴԵՅԿ թախտն լինի. Ե. թախտան լինի. Հ թալան լիցի. Է թախտ լինի նա:
60. Թ ձեզ բաժին:
61. Թ յամէն լըսակ. Է մալ ե ըողակ:
62. ԴԵԶԸ լիցի. ՄԿՀ լինի. Է լինին:
63. ԴԷ կատարի:
64. ԱԹԺԻ յերեկօրեայ. ԲԳԵԸ յերեկօրեայն. ԴԷԽ յերեկօրեան. Չ յերեօրեայ. Չ յերեօրեայն. Մ յերեկօրեան:
65. ԸԻԾ խնտեկին կամ հէտէկին. Խ քաղաքին:
66. ԲԳ զանապատուն քարչեցին. ԵԷԸԼԽԾԿՀՁ զաւլատունն քարչեցին կամ քաշեցին. ԱԶԹԺԻ խորհուրդ արին ի միասին:
67. ԱԶԹԺ կուր տարին կամ արին կամ զըրին. Մ պատերազմին:

- Որ⁹⁵ Սոփիա անուանէին
- 116 Եւ էր աթոռ պատրիարքին: ●
- Բազումք յարանց քրիստոնէից
- 118 Անդ գումարեալ ի մարտ մըտին⁹⁶.
Յոյժ նախանձու բորոքեցան
- 120 Իբրև գորգեակս զերայ ծնողին:
- Ջանձինս իւրեանց ի մահ տըւին⁹⁷,
- 122 Որպէս զսջիտարս ի սպանդ մըտին,
Անթիւք սըրոյլ անկանէին⁹⁸,
- 124 Որպէս զատու արիւնքն հոսին⁹⁹:
- Իսկ չար¹⁰⁰ սուլթանրն Մահամատ¹⁰¹,
- 126 Մըտեալ ի մեծ եկեղեցին,
Յոյժ գոհութեամբ ուրախ լինէր,
- 128 Որ և հասաւ¹⁰² յիւր ըզձային¹⁰³:
- Եւ զօրքն անթիւ որ զհետ մըտին՝
- 130 Արձակեցան¹⁰⁴ ի փողանին¹⁰⁵.
Իբր ըզգագան¹⁰⁶ մըւրնչէին,
- 132 Որ ծարաւի արեան լինին:

- Ջատերազմողսն զոր գըտին¹⁰⁷,
- 134 Ջամենեսան կոտորեցին.
Այլ և ըզայրս և ըզկանայս¹⁰⁸
- 136 Ի զերութիւն իսկ վարեցին¹⁰⁹:
- Եւ զնորահաս տըղայս նոցին¹¹⁰
- 138 Ի մօր գըրկացըն խըլէին,
Առեալ զքարի հարկանէին,
140 Ջծերսըն սըրոյլ խոյխոյգէին:
- Այլ զազազակ և զոզը նոցին՝
- 142 Ջլալեացն ըզձայն և զկականին՝
Ոչ ոք կարէ լեզուով ասել
- 144 Եւ ոչ բանիւ մարդկան պատմին¹¹¹:
- Ջկրօնաւորաց գասքն որ կային՝
- 146 Կալոգերոսք¹¹² անուանէին,
Եւ ի կանանց ազգէ բազումք,
- 148 Որք կալոգրիայք¹¹³ կոչէին:
- Կարեալ զնոսս յոյժ քարչէին¹¹⁴,
- 150 Ջի կապեսցին և գերեսցին.
Իսկ նոքա յոյժ ընզգէմ գարձեալ՝
- 152 Յերկիր անկեալ թաւալէին:

95. ԱԲԳԴԵԶԸԹԺԻՄԿԶՁ սուրբ:
96. Ե անգումարեալ ի մարտի մտին:
97. Խ եղին:
98. ԱԶԺԻ սպանանէին. Թ սպանեցին:
99. ԲԳ արին իբրև զգեա ճոսէին:
100. Մ իսկ խիտ, Խ և մեծ:
101. Դ մահանմատ, Ջ մահմատ, Թ մահմէտ, էնձ՝ մեհմեհտ, Մ մեհմեհտ: ԲԳԵ մուհամատ, Կ մուհամմեհա, Ը միւհամմեհտ:
102. ԲԳ որ և եհաս. Թ ի հասանին. Մ և զի հասաւ:
103. ԽՉ իւր մուրատին:
104. ԱԴԵԶԸԹԺԻՄԿԶՁ լարձակեցան:
105. ԱԴԶԸԹԺ ի փողոցնին:
106. Ձ՝ իբրև զառիւծ:

107. Է («զոր» չիք) զնտին:
108. ԲԳ այլ և զայրիսն և զկանայն. Մ այլ և զայրիս և զկուսանն.
ԽԿ այլ և զմայրս և զկանայս:
109. ԱԶԺԻՄ զամենեսան սպանեցին. Դ զամենեսան կոտորեցին.
Թ զամենեսան սրոյ մաշեցին:
110. Թ զնորահաս մատաղ մանկախո:
111. Թ և ոչ կարեմ գիր արկանել:
112. Թ կալորիկոսք. ԱԶԺ կալորիոսք. Խ կալորիոսք. ԲԳԸ կալորոսք. Ե կալորոսք. Զ կալորոսք. Է կալորոսք. ՄԿ կալետոսք. Ջ լարիոսք. Ի կլորիոսք. Դ կալիսոֆայ:
113. ԱԲԳԵԸԹԺԿԶ կալորիայք. Զ կալորիբայք. Մ կալորիայ. Թ կալորիայք. Ջ կալորիայք. Է կալորիայք. Խ կալորիանք. Դ կալորիբայք:
114. Խ քարչեցին:

- Իսկ քրիստոնեայ ազգիքն ամէն
 198 Մեծ արքայութեամբ ի սուր մըլտին.
 Քանդի քաղաքն ապաստանի¹³⁴
 200 Մատնեալ եղև¹³⁵ ձեռն այլազգի¹³⁶։
 Բազում ապրանք աւար հանին¹³⁷։
 202 Արծաթ, ոսկի և մարգարտնին,
 Ակունք ազնիւ և պատուական,
 204 Չոր չէ տեսեալ ազգ հողածին¹³⁸։
 Ձեկեղեցեայ բնտիր անօթքն¹³⁹։
 206 Մարգարտաշար և մեծագին,
 Արծաթապատ աւետարանքն
 208 Պատկերանկար¹⁴⁰ վայելչագին¹⁴¹։
 ԸզԱտրանա¹⁴² քաղաք լըցին
 210 Եւ ըզՊուրտա կըշտացուցին¹⁴³։
 Մինչ յԱնկիւրիա շատ ինչք¹⁴⁴ բերին,
 212 Յաշխարհս ամէն ըսիրեցին¹⁴⁵։
 Խիստ անհամար¹⁴⁶ գըրեանք բերին,
 214 Տաճկունք տեսեալ¹⁴⁷ զարմանային։

134. Է այնապատան։

135. Է անկաւ։

136. ԲԳԵԼԾԿԶ ի ձեռս այլատեսին։

137. Կ առին։

138. Է ազգ հողածնին, Թ ի յաչք մարդկան, ԱԶԺԻԶ մարդ հողածին.
 Գ մարդ հողածնան։

139. Հ անօթ բնտրեալք, Դ անօթք և գիրք, Թ զգետ յանօթք։

140. ԱԴԵԼԾԻԾԿԶԶ պատկեր կամ պատկերք կամ պատկերս նկար,
 Զ պատկերք նկարած, Խ պատկերն կայր, Թ ոսկով ծեփած էր պատկերնին
 (հաշորդ «վայելչագին» չիք)։

141. ԻԾԿԶ վայելչական։

142. Թ ըզատրբնա, է՞ ըզէգրեհէ, Խ ըզյետրինէ։

143. ԲԳԿ՝ յազեցուցին։

144. Թ շատ իրք, Զ շատ իրքը, Է շար ինչս։

145. Է տիրեցին։

146. ԱԶԹԺԻ իխտ աննման, Զ յոժ անհամար։

147. ԲԳ տաճկունք սերեալ, Թ տաճկունք յամէն։

- Քրիստոնեայ ազգն անչափ առին¹⁴⁸։
 216 Շատըն մընաց ի մօտ Տաճկին¹⁴⁹։

- Այլ թէ զմարդկան ասեմ զգերին՝
 218 Չմեծամեծացն¹⁵⁰ և ըզսամկին¹⁵¹։
 Գահանայից դասուցն անչափ¹⁵²։
 220 Չըկայր հաշիւ¹⁵³ յողովըրդին։

- Ծերք և տըղայք, երխտասարգք,
 222 Կանայք բազում ւաղջկունք նոցին.
 Ընդ ամենայն ոլորտս երկրի
 224 Իբր ըզփոշի տարածեցին։

- Փոքըր քաղաք Դալաթիա,
 226 Որ էր Ֆրանկաց իշխանութիւն¹⁵⁴։
 Մեծամեծացն ի նաւ մըլտեալ
 228 Ի ծովակողմն փախուտ առին։

- Իսկ մընացեալքն ի նոցանէ
 230 Եւ տաջնորգք որ¹⁵⁵ և կային
 Եկեալ անիւ և զողութեամբ
 232 Սուլթանին յտաքն անկանէին¹⁵⁶։

- Եւ նա սլատուէր տըւեալ նոցին,
 234 Թէ՛ «Հնազանգէք իմ հրամանին,

148. ԱԶԺԽԾԿԶԶ այնչափ առին. Է զբազում ուռին։

149. ԽԿ մօտ ի տաճկին, ԲԳԵԼԾԾ մօտ տաճկնին։

150. Թ ազնուականք։

151. Թ և յրտակիր։

152. Զէ այնչափ։

153. Հ համար։

154. Է որ էր ձեռամբ ֆրանկաց ազգին։

155. ԱԲԳԳԵԶԼԵԼԹԺԻԽԾԶ զոր, ԿԶ զորս։

156. Ե սուլտանին յքնական էին։

Քահէք¹⁵⁷ զպարիսպըն¹⁵⁸ քաղաքին
236 Եւ զամուր պուրճըն սահաթին¹⁵⁹։

Այլ և նոքա ի յանձն առեալ
238 Ջրամանս նորա կատարեցին,
Ջցամաքակողմըն քակեցին
240 Եւ հաւասար հողոյն արին։

Փոխեաց զանունն Ըստամպոլին¹⁶⁰,
242 Որ «ի քաղաքըն» թարգմանին¹⁶¹։
Ասաց՝ «Իսլամպոլ կոչեացին»¹⁶²,
244 Որ «բազմութիւն տաճկաց» ասին¹⁶³։

Ջմեճահընչակըն¹⁶⁴ Սոփիա,
246 Որ թարգմանի «իմաստութիւն»,
Աւագ մըզկիթ արար ըզնա
248 Եւ Սոփիա¹⁶⁵ զանուն նորին¹⁶⁶։

Կացոյց իշխան մի քաղաքին¹⁶⁷,
250 Էր Սուլէյման անուն նորին.
Այլ և բազում գորք ընդ նրմին
252 Եւ դատաւոր¹⁶⁸ գլարա-դատին¹⁶⁹։

157. Ա.ԶԹԺի փուցէք։

158. ԽՀ զպուրճան։

159. Թ և զամենայն ուր բուրճն սահաթին. Խ և զպարիսպ նորին
(այսքան). Հ և զամուր պարիսպն սահաթին։

160. Թ փոխեալ զանուն կոստանդին։

161. Թ բառիւ տաճկաց ստամպոլ եղին։

162. Թ ի բազմանալ յանօրինին։

163. Թ իբր յիսլամն շատ ասացին։

164. ԲԳԵԷԸԿԿԶ զմեճահընչակն։

165. Թ ուլու ջամի։

166. ԲԳԵԷԸԿԿԶ անուանեցին։

167. ԲԳԿԵԷԸԿԶ ի քաղաքին։

168. Է և թագաւոր։

169. Զ զգարապատին. Հ զգայեալ դատին. Կ. զիրեան դատին. ԲԳԶ զիրադատին. Ե զիրայլատին. ԸԾ զիր աղատին. Է զիր աղատին.
Փ խարիտատին։

Դարձեալ հրաման եհան ուժգին,
254 Որ լըսողացն է դառնութիւն,
Յամէն քաղաք տանըս Հոսմոց¹⁷⁰,
256 Որ են յիւրեան իշխանութիւն։

Ասաց՝ մարզիկ հանել տընով,
258 Տանել լընուլ յայն քաղաքին.
Մեծ վիշտ եղև թուրքաց¹⁷¹ ազգին,
260 Զոր և ողբան յոյժ լալագին։

Զի հայրք յորդոց բաժանէին¹⁷²,
262 Իբրտերք ի մարցըն կուզատին¹⁷³,
Եզրայրք յեզբօրէ կուքակին¹⁷⁴,
264 Ի հայրենեաց բազումք զըրկին¹⁷⁵։

Եւ ոչ միայն Տաճկաց ազգին,
266 Այլ զբրիտոտնեայսն ի մէջ բերին¹⁷⁶.
Ի քսան և ութ հոկոտեմբերին
268 Զորս հայ ի յԱնկիւրիոյ բերին¹⁷⁷։

Ապոււածատուր Սաթըլմիշին¹⁷⁸,
270 Եւ Սիմէոն Բարիփաշին¹⁷⁹,

170. Ա.ԶԹԺ Հոսմոց։ ԲԳԿԵԷԸԿԶ Հոսմոց։

171. Հ տաճկաց։

172. Թ բաժանեցին։

173. ԳԶ կուզատին. Թ գատէին. Լ կորզէին։

174. Ժ կուքակին. Ի կուքակտին. Լ կուզրկին. Զ կուզատին. Թ գա-
տեցին։

175. Ի բազումք դատին. Թ բաժանեցին զըրկեցին. Լ նահանջէին։

176. Լ ևս լիկին (փոխանակ «ի մէջ բերին»-ի)։

177. Ի բերդին։

178. Ա. սաթըլ միշին. ԶԸԶ սաթըլմիշին. Խ շաթիլ միշին. Ծ սարել
միշին։

179. Ա. ԲԳԿԵԷԸԿԶԺԻԼԽԾԶ բարի փաշին. ԷԿ բարի բաշին,

272 Եւ Պապայի¹⁸⁰ որդի Այվատն¹⁸¹,
Եւ պարոն Գորգն Բեշիմ հաճին¹⁸²:

274 Այժմ արասցուք¹⁸³ աւարտ բանին,
Քանի ասեմք ցաւքն երկարին¹⁸⁴,
Յինքն հարիւր լերկու թըւին
276 ԶԲիւզանդիա Տաճկունքն առին:

278 Այլ մեք գոչեմք յոյժ ողբալով,
Եւ հառաչեմք¹⁸⁵ արտասուելով,
Յոգոց հանեմք կըսկըծալով¹⁸⁶,
280 Ըզմեծ քաղաքն ափսոսալով:

282 Եկայք, եղբայրք հաւատացեալք,
Հայրք և ընտրեալք իմ սիրեցեալք¹⁸⁷,
Յարմարեացուք ողբս արտասուաց
284 Բանիս որ այժմ են պատահեալ¹⁸⁸:

286 Կոստանդինուպոլիս գովեալ¹⁸⁹,
Թագաւորաց գահոյք կազմեալ,
Այժմ է՞ր եղեր դու աւերեալ,
288 Անօրինաց կոխան եղեալ¹⁹⁰:

180. Ա.Գ.ԶԺ յեպպայի. և եպպպիեայ:
181. Գ որդի այվատին. և որդավատ. Ժ. («որդի» չիք) այվատն:
182. ԳԹՄ գորգն էշեմ հաճին. Ե գորգն էշեմ յաճին. Ա գորգն էշեմ հաճի. ԶԺԻ գորգն էշեմ հաճին. ԲԳ գորգն էշեմ հաճին. Ը գորգն էշեմ յաճին. ԸԿ գորգ էշեմ հաճին. Զ գորգն էշեմ հաճին. և գորգն էլ ևմ հաճին. Է գերգն էր իմ հաճին. Է գրեգոր էշեմ հաճին:
183. Էյս ասացուք:
184. Է զցաւ երկարին. Ը զցան երկրիս:
185. Ա.Գ.ԶԹԻ հառաչմամբ:
186. Է կոծալով:
187. Թ հայրք պատուականք իմ ընտրեցեալք:
188. ԳԸԾԶ բանիս որ այժմ են կամ յոյժ են (են). Է զպատահումս զայս ողբացուք:
189. և կոչեալ:
190. Զ անօրինաց փոխան եղեալ. Թ յանօրինացն Է փոխարկեալ. Զ ամենայնի կոխան եղեալ:

290 Կոստանդինուպոլիս ընտրեալ,
Մայր քաղաքաց դու անուանեալ,
Գու թըշնամեաց եղեր մատնեալ¹⁹¹,
292 Զեւքն նեղչաց քոց քեղ տիրեալ:

294 Կոստանդիանոս մեծ արքայն,
Որ ի չըսոմ թագաւորեալ,
Եւ Սեղրեստրոս հայրապետիւ
296 Նա ի Քրիստոս հաւատացեալ:

298 Ճանապարհաւ քեզ հանգիպեալ,
Տեսեալ ըզքեզ և յոյժ սիրեալ¹⁹²,
Իւր աթոսոյ տեղի շինեալ,
300 Եւ նոր չըսոմ զքեզ անուանեալ:

302 Մեծ Թէոգոսն ի քեզ բարմեալ,
Երկու սրբովքն ի քեզ կացեալ,
Արկաղիսս Վնուրիսս
304 Եւ Թէոգոսըն Փօքը ընտրեալ:

306 Յուստինիանոս թագաւորեալ,
Յոյժ անուանի մեծ կայսր եղեալ,
Ըզդիրբս քո նա յաւելեալ
308 Եւ զՍոփիայն բարձրացուցեալ¹⁹³:

310 Հանգեալ գրբան եկեղեցոյն
Յոյժ բարձրագոյն արձան կանդնեալ,
Եւ պրզրնձի¹⁹⁴ ձիւտորեալ,
312 Զինքն ի վերայ օրինակեալ:

314 Հեթանոսաց ի քեզ մըտեալ,
Եւ ըզտաճար քո սուրբ պրզեալ,

191. ԲԳ եղեր տիրեալ կամ տեալ. և փոխան եղեալ:
192. Գ և յոյժ սիրեալ. Կ յոյժ հիացեալ:
193. ԵԷԸԾԾԿԸՉ մեծացուցեալ:
194. Է պղնձեալ. ԱԵԶԸԻԾԿԸՉ պղնձոյ. ԲԳ պղնձոյն:

- Մ բրգատարհաց խուզ արարեալ,
 316 Եւ զգիւակունս թըռչնոց արդեալ:
- Շուրջ քե¹⁹⁵ զարիւնս նոցա հեղեալ,
 318 Եւ ոչ ոք է գնոսս թաղեալ.
 Նախատ գրացեաց¹⁹⁶ զքեզ¹⁹⁷ արարեալ,
 220 Շըրջակայիցըն ծաղր եղեալ:
- Զերիտասարգս քո հուր կերեալ¹⁹⁸,
 322 Եւ կուսանացդ ոչ ոք սգացեալ¹⁹⁹,
 Քահանայք քո ի սուր²⁰⁰ անկեալ,
 324 Զայրիսըն քո ոչ ոք լացեալ:
- Զայնք սազմոսաց ի քէն հատեալ,
 326 Եւ պաշտօնեայքըն²⁰¹ պակասեալ,
 Քաղցր եղանակըն խափանեալ,
 328 Ժամանարաց երգ ոչ հընչեալ:
- Պատարագունքն²⁰² ի քէն լըռեալ,
 330 Մարմին լարին տեառն ոչ բաշխեալ,
 Անուշ երգունքն այլելուից
 332 Յոյժ նըւագեալ և ըսպտեալ²⁰³:
- Ո՛հ, թէ լինէր տէր զարթուցեալ,
 334 Իրը այր հըզօր զգինին թափեալ,

195. ԵՁ շուրջը և. Հ չուրք ևս
 196. Բ նախատ գրացայց. Ը նախադրացայց. ԵԷԻՀ նախադրացեայ.
 2 նախադրացայց:
 197. ԱԳԻՀ («զքեզ» չիք). Զ այսին.
 198. Հ կիզեալ:
 199. ԱԲԳԴԵԷԻԻԵՁ զգացեալ:
 200. ԱԻ ի հուր:
 201. Ե պաշտեայքըն:
 202. Զ նա տէր ազունքն:
 203. Խ ի քէն պակասեալ (տողը այսրան):

- Ը զթըռչնամին քո յեաս հարեալ²⁰⁴
 336 Եւ յաւիտեան զքեզ հաստատեալ²⁰⁵,
 Եզբայրք, և գայս պարտիմք քըննել,
 338 Թէ այս նոցա է՞ր պատահեալ.
 Զի սուրբք եզեն յոյժ նըւագեալ²⁰⁶
 340 Ճըշմարտութիւնքըն նըւագեալ²⁰⁷:
- Եւ առաջնսրգք նոցա մոլեալ,
 342 Ի սըրբութեանցըն հեռացեալ,
 Ժամ և ազօթք զոր արարեալ²⁰⁸
 344 Զայն մաքրութեամբ²⁰⁹ ոչ կատարեալ:
- Իշխանք նոցա ուղիղ չգատեալ²¹⁰,
 346 Զարբն և զայրին վըշտացուցեալ,
 Եւ ժողովուրդն²¹¹ առնասարալ²¹²
 348 Խիստ անատակ գործ ըստացեալ²¹³:
- Վասն այն աստուած յոյժ բարկացեալ
 350 Եւ ցաւագին պատահասեալ,
 Սատիկ գանիւ²¹⁴ գնոսս հարեալ,
 352 Իրը բզկեղի գնոսս ցըրեալ:
 Զայս ամենայն ուր յիշեցեալ²¹⁵,
 354 Լինիմք մեզաց մեք հեռացեալ,

204. Կ բնկրկեալ:
 205. Զ զքեզ դարձեալ նոր նորոգեալ:
 206. ԵԷՄՁ զի սուրբք քեզ են կամ քեզն (են). Խ զի սուրբն քեզն է (են). Կ զի սուրբն ի մէնջ են հեռացեալ:
 207. ԷԹ նուագեալ:
 208. ԲԳԵԷԸՄԿՀԶ ոչ արարեալ:
 209. ԲԳԵԷԸՄԿԶ և մաքրութեամբ. Հ այն սրբութեամբ:
 210. Զ ուղիղ գատեալ:
 211. ԱԵԿՀ և զժողովուրդն:
 212. Թ առ հաւասար:
 213. Թ («խիստ» չիք) հասարակ բործ զղեցեալ. Զ. («Խիստ անատակ» չիք, այլ միայն) բործ ստացեալ:
 214. Զ գամիւ:
 215. ԷԸՄԿԶ ուր յիշեցար. ԱԳԶԹԻԵՀ մեղս յիշեցար. Ե ոչ յիշեցար:

- Սովորական չարեաց դատեալ,
 356 Բարի դործոց բուսըն հարեալ:
- Յեկեղեցիս յուսով զիմեալ,
 358 Ջահօթս ըստէս մեք կատարեալ,
 Պահք սըրբութեամբ մեք ըստացեալ:
 360 Զողորմութիւն ոչ խափանեալ:
- Զյանցանս յատուկ խոստովանեալ,
 362 Արտասուելով ապաշխարեալ,
 Զնոսա տեսեալ մեզ սղորմեալ,
 364 Որ չըլինիմք նոցա նմանեալ:
- Միթէ լինի տէրն սղորմեալ
 366 Եւ ի չարեաց ըզմեզ պահեալ²¹⁶,
 Ի մեզ խնայեալ²¹⁷ ե գրթացեալ:
 368 Ըզպատուհանս յկա դարձուցեալ:
- Աստէն անդորձ ըզմեզ պահեալ,
 370 Զար բղնսարկուէն զմեզ ազատեալ,
 Յանօրինաց չարեաց փըրկեալ
 372 Եւ ի նեղչաց զմեզ զերծուցեալ:
- Հոգեվարի յաւուրն օգնեալ²¹⁸,
 374 Հրեշտակ բարի մեզ առաքեալ,
 Մարմնոյ լարեան տեսն հաղորդեալ,
 376 Օրհնեալ հոգով²¹⁹ լիցուք թաղեալ:
- Յաւուր մեծի դատատանին
 378 Զիւր սուրբ «Յկայք» ձայնըն լըսեալ,
 Յաջակողմեան դատուն կարդեալ
 380 Զտէրն յաւիտեան օրհնարանեալ:

216. Զ գատեալ, Թ ազատեալ:
 217. Թ մեզ խոնարհեալ:
 218. Խ հոգևորի օրն եկեալ:
 219. Ա.Գ.Զի հոգով կամ հոգով:

- Ես Աբրահամ²²⁰ մեղօք լըցեալ,
 382 Բազում ցաւօք զողբս յօրինեալ,
 Քանզի զկոստանդինուպոլիսն
 384 Ի բարութեան ժամն եմ տեսեալ²²¹:
- Երեք ամիս անդէն կացեալ
 386 Եւ զսըրբութիւնսն ուխտ արարեալ,
 Ըզպատմուճանըն Քրիստոսի
 388 Բազում անգամ աչօք տեսեալ:
- Զձեզ ազաչեմ յոյժ աղերսեալ,
 390 Որք հանդիպէք զողբս ընթերցեալ,
 Թէ գըտանէք ի սմա սըխալ՝
 392 Ներուինս ասնէք ոչ մեղադրեալ:

220. Խ Ես որ զարլան:
 221. Խ քանզի կոստանդինուպոլիսն ի բարկութեան ժամն հասեալ,
 Կ քանզի կոստանդինուպոլիսի զբարկութեան ժամն եմ տեսեալ (383—384 տտ-
 գերը միասին):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տող 1. Հայոց 902 թիվը համապատասխանում է մեր թվականության 1453 տարուն:

Տող 8. Թուրք. խունկյար خنكار «թագավոր», «սուլթան»:

Տող 11—12. Հեղինակը Բողսզ Աղեֆանգրի (Աղեֆանգրի նեղուց) է անվանում Բոսֆորը և կամ Բոսֆորի այն մասը, որին այժմ թուրքերը Բողսզ-իջի անունն են տալիս: Հիշյալ բերդը, որ Բոսֆորի եվրոպական ափի վրա է, այդ ժամանակ կոչվում էր Բողսզ-Բեսեն (Շեն-գուցը կտրոզ) կամ «փակոզ»), որովհետև, տեղավորված լինելով Բոսֆորի ամենանեղ մասում և նրա տարիական ափի վրա դանդաղ Գյուզել-նիսարի հետ զեմ առ զեմ, հնարավոր էր դարձնում կտրել կամ փակել Սև ծովի անցքը: Բողսզ-Բեսենն այժմ ծանոթ է Ռումելի-նիսար անունով, ինչպես Գյուզել-նիսարը՝ Անատոլի-նիսար անունով:

Տող 16. Գալատա առևտրական քաղաքն է, որը զենովացիներին էր պատկանում. այժմ Կ. Պոլսի թագավաններից մեկն է կազմում: Հայերը մինչև այսօր էլ Գալատան անվանում են Գալաթիա:

Տող 18. Այն է՝ Ալդրիանուպոլիս (Թուրք. էլդիրեն): Այս քաղաքը 1360 թվին ընկնելով թուրքերի ձեռքը՝ սուլթանները մայրաքաղաք եղավ մինչև 1453 թիվը:

Տող 24. Արաբ. դագա ارقا «պատերազմ հանուն իսլամական կրոնի», «մահմեդականները սրբազան պատերազմը»:

Տող 25. Աղունացի է կոչվում, ըստ հայկական տոնացույցի, քառասորդական կամ մեծ պահլի շրջանը, որը տևում է վեց շաբաթ: 1453 թվականին Աղունացից երկրորդ շաբաթ օրն ընկնում էր փետր. 24-ին:

Տող 28. Հեղինակն այստեղ թուրքական զորքի թիվը գնում է 700.000, իսկ ըստ Գավիթ Նարբերդցու՝ այդ թիվը 500.000 է, տես՝ Գ. Սրվանձոյանց, «Պոքոս աղբար», մասն Բ, էջ 379: Գ. Շլումբերգերի ի մի բերած տվյալներից երևում է, որ օսմանյան բանակի զինված ուժերի թիվը մասին ստույգ և իրար համապատասխանող տեղեկություններ չկան ժամանակակից բյուզանդական, իտալական և թուրքական աղբյուրներում, որոնց տվյալները սասանվում են 80.000-ի և 400.000-ի միջև, տես՝ G. Schlumberger, «Le siège, la prise et le sac

de Constantinople par les Turcs en 1453», p. 51—55. Յույց արվող խոսքը թվերի մեջ պետք է անպայման հասկանալ նաև ոչ միայն թուրքական կանոնավոր դորքը, այլև անկանոն զորքը և բանակին ընկերացող ամբոխը (ծառաներ, ազիտատոր-հոգեորականներ, առևտրականներ, և այլն):

Տող 48. Թուրք. լոդոս, لودوس (հուն. Λοδωσος րաուից) «հարավային տաք քամի»:

Տող 49. Թուրք. քաղրքա قد رغه, պատերազմական նազի տեսակ:

Տող 53—56. Թուրք. բուփ توب طوب «թնդանոթ»: Խոսքը այն նշանավոր թնդանոթի մասին է, որ ձուլել էր հունգարացի վարպետ Օրբանը: Այս թնդանոթն արտակարգ բան էր իր ծավալով ու կարողությամբ. նրա փողի արամաչափը երեք ոտք էր, արձակում էր անսելի մեծ ությամբ քարեր, որոնցից մի քանիսը դեռ այսօր էլ ցույց են տրվում Կ. Պոլսում և ունեն 88 բթաչափ շրջանակ: Թուրքերն այս թնդանոթը 1453 թ. փետրվարին տեղավորեցին Սուրբ-Ռոմանոսի դռան զեմ, որն այնուհետև կոչվեց Թուփ-կափու («թնդանոթի դռան»): տես՝ G. Schlumberger, «Le siège, la prise et le sac de Constantinople» etc., p. 57—62:

Տող 57. Արաբ. բուրջ برج «բուրջ», «աշտարակ»:

Տող 66. Թախսան լինել նշանակում է ժամար լինելը, գալիս է պարսկ. բախթան تختن «ասպատակելը» բառից, տես՝ Հ. Աճառյան, «Հայերէն արձատական բառարան», հտ. Բ, էջ 1091—1092:

Տող 67. Արաբ. երգակ ارزاق «ինչք»:

Տող 69—72. Հոնիսիմյանց տանը, ըստ հայկական օրացույցի, 1453 թվին իրոք ընկնում էր մայիսի 28-ին, երկու շաբթի օրը:

Տող 75. Թուրք. սանդալ صندال «մակույց», «նավակ»:

Տող 81—84. Հայոց շարժական տոմարով 1453 թվականի մեկնել ամսի 3-ը համապատասխանում է մայիսի 29-ին: Այդ օրը երեք շաբթի էր և, ըստ հայկական տոնացույցի, Գայրանյանց տան:

Տող 85—88. Հմատ. «Բարեկացաւ սրտածուլթեամբ տէր ի վերայ ժողովրդեան իւրոյ, և զարչեցոյց զժառանգութիւն իւր յոյժ. մասնեաց զնոսա ի ձեռս հեթանոսաց, տիրեցին նոցա տակիւր իւրեանց», Սյղ-ձՆ. 40—41:

Տող 106. Թուրք. բափուղան قپودان (իտալ. capitano-ից) «նավալեա», «ծովակալ»:

Տող 146. Հուն. καλόγερος «փանական», «կրոնավոր»:

Տող 148. Հուն. καλογραία, καλογραφία «կուսան», «միանձնուհի»:

Տող. 181—188. Խոսքը Լուկաս Նոտարասի մասին է:

Տող 195. «Յեւեան ժամանակ» արտահայտութիւնը ակնարկում է այն «մարդարեան» գրվածքներին, որոնք խոսում են Նեոի դարձումից և աշխարհի կատարածի մասին (Մեթոդիոս Պատարացի և ուրիշներ): Ըստ այդ մարդարեանութիւնների՝ երբ կմտնեն աշխարհի վերջը, այն ժամանակ կգործան մահմեդականների իշխանութիւնը: Այս արտահայտութիւնը ծագում է Նոր կտակարանից, հմմտ. «Արարեալք, յետին ժամանակ է, և որպէս լուարուք՝ եթէ նեոն գայոց է», Ա. թղ. Հովհ. Բ. 18:

Տող 210. Բաւա կամ Բաւա, Անատոլիական թերակղզու քաղաք, նրա հյուսիս-արեւմտյան մասում: Թուրքերը 1326 թվին նվաճելով այն՝ իրենց կայսրութեան մայրաքաղաք դարձրին:

Տող 211. Անկյուրիա կամ Անգորա, փոքր-գաղաքային մեծ քաղաք: Այժմ Թուրքիայի մայրաքաղաքն է և կոչվում է Անկարա:

Տող 241—242. Հեղինակի աված ստուգարանութիւնը, թե Սամբոլ (Սամապոլ)՝ Նշանակում է «ի քաղաքն», ճշտիվ համապատասխանում է բանասիրութեան կողմից ընդունված այն կարծիքին, թե Սամբոլ (Սամապոլ) ձևը գալիս է հունարեն εἰς τὴν πόλιν ձևից, որը նշանակում է «ի քաղաք» կամ «գեղի քաղաք» (տես՝ «The Encyclopaedia of Islam», vol. I, Leyden—London, 1913, p. 867): Այս կարծիքը վիճելի է: Այս մասին կարելի է առաջ բերել Պետրոս Ֆրանցեսի Բրոնիկոսի մի հատվածը, որտեղ հեղինակը նկարագրելով իրենց ուղևորութիւնը Պատարացի գեղից Կ. Պոլիս՝ ասում է. «καὶ τῆι κδ' τοῦ αὐτοῦ μαγγὸς Σεπτεμβρίου, ἀπεσώθημεν εἰς τὴν πόλιν», տես՝ Georgius Phrantzes, «Տեախյալ ժողովածուի մեջ», «Corpus scriptorum historiae byzantinae», Bonnæ, 1838, էջ 163, տող 9—10: Սույն Բրոնիկոսի հայերեն թարգմանութեան մեջ, որը կատարված է ԺԸ դարում Մելիքիսեղեկ Բանասերի կողմից, այդ հատվածը թարգմանված է՝ «և ի ԻՒ նոյն ամսոյն սեպտեմբերի եկաք ի Կոստանդնուպոլիս» (ՀՄՍՌ Պետական Մատենագրարանի ձեռ. № 2644, էջ 172ա), փոխանակ թարգմանվելու բռնացի «եկաք ի Կոստանդնուպոլիս»: Հայկական աղբյուրներում հանդիպում ենք նաև վերոնշյալ εἰς τὴν πόλιν ձևին համապատասխանող Սքմբոլ (Սամբոլ) ձևին, ինչպես օրինակ, 1398 թ. մի հիշատակարանում (Լ. Պաշիկյան, «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950, էջ 622) և ավելի հին հիշատակարաններում (հմմտ.՝ մի հիշատակարան, որը թեև տարեթիվ չունի, բայց ԺԲ դարից է, Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի [Հովսեփյան], «Յիշատակարանք ձեռագրաց», հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 419): Սակայն, մեղ թվում է, Սքմբոլ կամ Սքմբոլ ձևը ժողովրդական ստուգարանութիւնն է Սամբոլ ձևի, որի ծագումը պետք է որոնել < Կո > սահմանում < րիցու > պոլ < իս > ձևի մեջ:

Տող 243—244. Այս Սամբոլ-Իսամբոլ կադաղցութիւնը նույնպես ծանոթ է բանասիրութեանը: Իսամբոլը Սամբոլին արված Թուրքական նոր բովանդակութիւնն արտահայտող Թուրքական ստու-

գարանութիւնն է, որպէս «Իսամաշառ» (Իսամ+բոլ շառ, առառ): Թուրքական գրականութեան մեջ առհասարակ գործածվել է այս ձևը: J. H. Mordtmann-ը գտնում է, որ Իսամբոլ ձևը առաջին անգամ ԺԶ դարում է երևան եկել (տես՝ «The Encyclopaedia of Islam», vol. I, p. 867), բայց այս կարծիքը ժխտում է Արբահամ Անկյուրացու տողերով. գուցէ և կարելի է ընդունել, որ Իսամբոլ-ի առաջին գրավոր հիշատակութիւնը Արբահամ Անկյուրացու մոտ է երևան գալիս:

Տող 245—248. Այսինքն՝ Սուրբ Սոփիա մայր եկեղեցին (Α΄ γυν. Σόφια) գարձարեց ավագ մղիթ, առանց փոխելու նրա անունը՝ Այս-Սոփիա քամիսի:

Տող 267—272. Կ. Պոլիս անկումից հետո թուրքերն իրենց իշխանութեան այլ վայրերից մեծ թվով ոչ-հույն հպատակներ բռնի տեղափոխեցին այնտեղ, հունական տարրի ազդեցութիւնը հակադրու համար: Այս նպատակով Կ. Պոլիս բերված հայ զաղթականների առաջին ներկայացուցիչներն են եղել վերոնշյալ 4 հոգին, որոնք Անկյուրիայի երևելիներէց էին: Տեղեկութիւն կա, որ զբանից մի քանի տարի հետո, —1464 թվականից առաջ, —ավելի մեծ թվով հայ զաղթականներ են բերվել Անկյուրիայից (տես՝ անանուն հիշատակարան, ՀՄՍՌ Պետական Մատենագրարանի ձեռագիր № 2549, էջ 255ա): Այնուհետև՝ բռնի կերպով հայեր են բերվել նաև 1461 թվին Տրապիզոնից (հմմտ. Ավետիք Տրապիզոնցու հիշատակարանը, ՀՄՍՌ Պետական Մատենագրարանի ձեռագիր № 7831, էջ 295բ), 1479 թվին՝ Ղարամանիայից (տես՝ Մարտիրոս Ղարամանցու հիշատակարանը, Հանգլու Ամսուրեայ, 1895, էջ 247), և հետզհետե այլ անկերից:

Տող 313—316. Հմմտ. «Աստուած, մտին հեթանոսք ի ժառանգութիւն քո, պղծեցին դոռճար սուրբ քո, արարին զբրուսպէմ որպէս հիւզս մրզապանաց, արիին զղիճիւնս ծառայից քոց՝ դէշ թոնոց Կրկնի, և զմարմինս որբոց՝ քոց՝ զազանայ երկրի», Սաղ. ՀԸ. 1—2:

Տող 317—320. Հմմտ. «Հեղին զարիւնս նոցա որպէս ջուր շուրջ զբրուսպէմաւ, և ոչ որ էր որ թաղէր զնոսա. եղաք մեք նախատինք զբացեաց մերոց, ծաղբ և ապլն կատականաց այնոցիկ որ շուրջ էին զմեօք», Սաղ. ՀԸ. 3—4:

Տող 321—324. Հմմտ. «Զերիտասարդս նոցա եկեր հուր, և վասն կուսանաց նոցա ոչ որ սղացաւ. քահանայք նոցա անկան ի սուր, և զայրին նոցա ոչ որ էր որ լայր», Սաղ. ՀԸ. 63—64:

Տող 333—336. Հմմտ. «Զարթեաւ որպէս ի քնոյ տէր, որպէս հզօր զի թափէ զղինի. եհար յետս զթշնամիս իւր... ընտրեաց նա զազգն Յուդայ, զիւսառն Սիոնի զոր և սիրեաց. շինեաց որպէս միեղ-ձերոյ զարբութիւն նորա, յերկրի հաստատեաց զնա յաւիտեան», Սաղ. ՀԸ. 65—69:

Տող 378. Հմմտ. «Եկաք առ իս անհնայն վաստակեալք և բեռնաւորք, և ես հանդուցից զձեզ», Մատ. ԺԱ. 29:

ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ

Օգտագործված օրինակներ

Ա = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 8965՝
«Ողբ մայրաքաղաքին Ըստըմբօլու, Առաքել վարդապետի
ասացեալ, և վասն գալստեան Ֆռանկ ազգին և ազատել զաշ-
խարհս Հայաստանեաց», էջ 116ա — 125ա: Լրիվ բնագիր է:

Ձեռագիրը բովանդակութեամբ տաղարան է: Ընդօրինակվել է Կ. Պոլսում 1556 թ.: Գրիչն անհայտ է: Բաղկացած է 284 թերթերից:

Բ = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1661
«Ողբ մայրաքաղաքին Ըստամբօլու, Առաքել վարդապետի
ասացեալ, և վասն գալստեան Ֆռանկ ազգին և ազատել
զաշխարհս», էջ 380բ—384ա: Պակասում են 50, 171 և
194—320 տողերը:

Ձեռագիրը բովանդակութեամբ տաղարան է: Ընդօրինակվել է 1594 թ. Պետրոս արեղայի ձեռքով «ի դուռն սուրբ Սարգսի դաւրայվարին», բայց վայրն անհայտ է: Բաղկացած է 419 թերթերից:

Գ = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 3668՝
«Ողբ Կոստանդինուպոլսի», էջ 149ա—154բ: Հատվածների և
տողերի սանձարձակ տեղափոխումներ ունի, այն աստիճանի,
որ մի նոր խմբագրություն երևույթ է ստացել: Մանրամասն
սրն համեմատություններով դեռ ենք, որ հավելումներն ան-

նշան են, իսկ բացթողումները՝ շատ: Պակասում են հետևյալ
տողերը. 7—8, 13—17, 21—24, 53—72, 77—80, 93—104,
113, 116—117, 119—121, 123—124, 126—130, 132—
150, 153—160, 175—176, 193—196, 199, 208—217, 221—
222, 225—228, 231—256, 260—268, 271—284 և 305—320:

Ձեռագիրը բովանդակութեամբ զանազան նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակման ժամանակը, վայրը, ինչպես և գրիչն անունը, անհայտ են: Գրչությունը ժ.Ձ դարի է: Բաղկացած է 159 թերթերից:

Դ = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 3081՝
«Ողբ մայրաքաղաքին Ըստամբօլու, Առաքել վարդապետի
ասացեալ, և վասն գալստեան Ֆռանկ ազգին և ազատել
զաշխարհս Հայաստանեաց», էջ 98բ—102բ: Պակասում են
82—155 տողերը:

Ձեռագիրը բովանդակութեամբ տաղարան է: Ընդօրինակվել է Կաֆայում 1617 թ. Ջաքարիա Երզնկացու ձեռքով և բաղկացած է 259 թերթերից:

Ե = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 3498՝
անխորագիր, էջ 292ա—293բ: Պակասում են 1—164 և
266—320 տողերը:

Ձեռագիրը բովանդակութեամբ զանազան նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակվել է Նոր-Ջուլայում 1625 թ. Հոհան Երեցի ձեռքով և բաղկացած է 323 թերթերից:

Զ = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 4287՝
«Ողբ մայրաքաղաքին Ըստամբօլու և վասն գալստեան
Ֆռանկ ազգին և ազատել զաշխարհս Հայաստանեաց, ի
տէր Առաքել վարդապետէ ասացեալ է», էջ 110բ—115ա:
Պակասում են 131—134 և 165—320 տողերը:

Ձեռագիրը բովանդակութեամբ տաղարան և աղվեսագիր է: Ընդօրինակվել է 1640 թ.: Ընդօրինակման վայրն ու գրիչն անունն անհայտ են: Բաղկացած է 300 թերթերից:

Է = ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 2459՝
«Տաղ վասն արիական Ֆռանկ ազգին գալստեան և արձակելոյն ի վերայ մահմետականաց», էջ 176ա—179ա: Պակասում են 1—164, 201—236 և 315—320 տողերը:

Չեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակվել է երկու տարբեր գրիչների ձեռքով: Երկրորդ մասը, որի մեջ գտնվում է մեր բնագիրը, գրված է Աստվածատուր սարկավազի ձեռքով. ընդօրինակման վայրն ու ժամանակը հայտնի չեն: Գրչությունը ժ է գարի է: Բաղկացած է 243 թերթերից:

Ը = ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 7717^Վ «Տաղ վասն արիական Ֆռանկ ազգին զալըստեանն և արձակելոյն ի վերայ մահմետականաց», էջ 159բ—162ա: Պակասում են 1—164, 201—236 և 307—308 տողերը:

Չեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան է: Ընդօրինակվել է Ադրիանուպոլսում 1695 թ. Մինաս էտրենեցու ձեռքով: Բաղկացած է 286 թերթերից:

Թ = ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1682^Վ «Ողբ մայրաքաղաքին Ըստամպուլայ վասն առնելոյ ազգն Տաճկաց և գալստեան Ֆռանկ ազգին ազատել զաշխարհս Հայոց, Առաքել շնորհալի վարդապետէ ասացեալ, լաւ եղանակաւ», էջ 82բ—90ա: Պակասում են 209—212 տողերը:

Չեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակվել է երկու տարբեր գրիչների ձեռքով: Առաջին մասը, որի մեջ գտնվում է մեր բնագիրը, ժ է գարի գրչություն է. գրիչն է Փանոս, բայց ընդօրինակման վայրն ու ժամանակն անհայտ են: Չեռագիրը բաղկացած է 212 թերթերից:

Ժ = ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1636^Վ «Ողբ ի վերայ մայրաքաղաքին Կոստանդինուպոլսոյ», էջ 187բ—190ա, 192բ—193բ և 207ա—210բ: Լրիվ բնագիր է:

Չեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան է: Ընդօրինակման վայրը, ժամանակը, ինչպես և գրչի անունը, անհայտ են: Ընդօրինակվել է 1758 թվից առաջ և հավանաբար ժ է գարից է: Բաղկացած է 225 թերթերից:

Ի = ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 7714^Վ «Ողբ մայրաքաղաքին Ըստամբուլու, ի Առաքել վարդապետէ», էջ 115բ—121բ: Պակասում են 165—320 տողերը:

Չեռագիրը բովանդակությամբ տաղարան է: Գրչության վայրը, տարեթիվը և գրչի անունն անհայտ են: Գրչությունը ժ է գարի է:

Լ = ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 859^Վ անխորագիր, էջ 1բ—4ա: Պակասում են 1—164 և 269—320 տողերը:

Չեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակվել է տարբեր գրիչների ձեռքով: Ընդօրինակման վայրերը, թվականները, ինչպես և գրիչների անունները, անհայտ են: Գրչությունը ժ է/ժԸ գարերի է:

Խ = ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 7723^Վ «Ողբ մայրաքաղաքի Ըստամբուլու, ի Առաքել վարդապետէ», էջ 67ա—67բ: Պակասում են 29—330 տողերը:

Չեռագիրը բովանդակությամբ զանազան նյութերի, գլխավորապես տաղերի, ժողովածու է: Ընդօրինակման վայրը, թվականը, ինչպես և գրչի անունը, անհայտ են: Գրչությունը ժԸ գարի է:

Ս = ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 6273^Վ «Տաղ Առաքել վարդապետի ի գալուստ Ֆռանկ ազգին», էջ 158ա—158բ: Պակասում են հետևյալ տողերը. 1—164, 187—188, 193—236, 241—246, 261—264, 269—284, 287—288, 291—292, 303—316 և 319—320:

Չեռագիրը բովանդակությամբ հիշատակարանների ժողովածու է, որ կազմել է Ղև. Փիրղալեմյանը: Մեր բնագիրն ընդօրինակվել է Եվդոկիայի Ս. Աստվածածին եկեղեցում 1865 թ.:

Կ = «Ողբ մայրաքաղաքին Ստամբուլու և վասն գալստեան Ֆրանկաց ազգին և ազատել զաշխարհս Հայոց, Առաքել վարդապետէ ասացեալ», Անահիտ, 1901, էջ 217—220:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի № 529 ձեռագիր տաղարանից, մի ուրիշ ձեռագիր օրինակի հետ բաղկատվությամբ: Պակասում են 289—320 տողերը:

ԱՌՍՔԵԼԻ ԲԱՂԻՇԵՅԻՈՅ
ՈՂԲ ՄՍՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ ՍՏՂՄՊՈԼՈՒ

- Արգ ամենայն ազգ և լոզինք
2 Ողբան¹ ըզքեզ, քաղաք Ստըմպոլ,
Զի ամենայն արարածոց
4 Փառք և պատիւ ես դու, Ստըմպոլ:

Աստուածութեան էիր տեղի²
6 Եւ օթեան, քաղաք Ստըմպոլ,
Այսօր եղեր հեթանոսաց
8 Դու բնակարան, քաղաք Ստըմպոլ:

Երկինք երկիր միաձայնեալ
10 Քեզ յօրինեն կոծ, Ստըմպոլ,
Երկնաւորօք իր³ պահպանեալ
12 Ի երկրաւորօք, քաղաք Ստըմպոլ:

Հրեշտակք երկնից մեծարէին
14 Ձքեզ, աննրման քաղաք Ստըմպոլ,
Երկնաւորօք իր⁴ պահպանեալ,
16 Վայելչագեղ քաղաք Ստըմպոլ:

Այսօր եղեր չարագործաց
18 Հանգըստարան դու, Լստըմպոլ,
Եւ ամենայն փառք և պատիւ
20 Քո վերացաւ, քաղաք Ստըմպոլ:

1. Ին գովեն:

2. Զթժիեկ տեղիք:

3. և 4. Գ Է՞իր, Ժ Է՞իր. Ի իւր, և իւր:

- Երուսաղէմ ես դու կըրկին,
22 Մեծանամբաւ քաղաք Ստըմպոլ,
Առ քեզ գայցեն ամենեքեան
24 Ի տեսութիւն փառաց, Ստըմպոլ:

- Կայսերական տեղի⁵ Ստըմպոլ,
26 Մայրաքաղաք կոչեալ⁶ Ստըմպոլ,
Փառք ես ծովու և ցամաքի,⁷
28 Նաւանդիստ քաղաք Ստըմպոլ:

- Արքայն հըզօր Կոստանդիանոս
30 Ձքեզ մեծարեաց, մեծդ Լստըմպոլ,
Եւ զիւր անուն քեզ անուանեաց⁸
32 Կոստանդինու Պոլիս, Ստըմպոլ:

- Այսօր ի սուգ մըտեալ ողբայ
34 Ձի գերեցին զքեզ, Լստըմպոլ,
Քանզի մարմինն սաստուածաբարդ
36 Ի քեզ պահեալ կայր, Լստըմպոլ:

- Դրատիանոս և Թէոդոս,
38 Յօրինեցէք կոծ յԼստըմպոլ,
Ոնորիս լուստիանոս,
40 Լացէք լալով դուք զԼստըմպոլ:

- Աստուածարան սուրբ հայրապետք,
42 Որ օրհնեցիք դուք զԼստըմպոլ,
Այսօր յանէժ փոխարկեցէք⁹
44 Քաղաքըն սուրբ մեծն Լստըմպոլ¹⁰:

5. ԱԲԿԶԹԻՆԿ տեղիք. Թ քաղաք:

6. ԱԲԿԶԹԻՆԿ կոչի:

7. ԱԲԿԶԹԻՆԿ՝ փառք քեզ ծովու և ցամաքի. Կ փառք և՛ ծովու և՛ ցա-
մաքի:

8. Թ՛լ և զիւր անունն քեզ կոչեաց:

9. Գ փոխարկեցաւ

10. Ժ քաղաք սրբոց մեծ ստ. Գ քահանայն մեծ ստ:

Ոսկերերան սուրբ Յովհաննէս,
46 Արի¹¹ և տես դու զԼստըմպոյ.
Եւ վնյ կարգա քո աթոռոյդ,
48 Որ է քաղաքն մեծ Լստըմպոյ¹²:

Էիր պայծառ դու, Լստըմպոյ,
50 Արեգական նըման, Ստըմպոյ.
Սաւարեցար միջօրէի
25 Յանօրինաց դու, Լստըմպոյ:

Ազբիւր կենաց, դու Լստըմպոյ,
54 Ծարաւելոց, դու Լստըմպոյ.
Յանօրինաց ցամաքեցաւ
56 Զուրըն կենաց քո, Լստըմպոյ¹³:

Եզեմ դրախտին նըման, Ստըմպոյ,
58 Տընկեալ աջով տեսոն, Լստըմպոյ.
Անմահութեան պըտուղ բազում
60 Կայր ժողովեալ¹⁴ ի քեզ, Ստըմպոյ:

Սափանեցար յանօրինաց,
62 Կոխան եղեր դու, Լստըմպոյ.
Եւ ամենայն փառք և պատիւ
64 Քո վերացեալ եղև, Ստըմպոյ:

Դու գանձանակ¹⁵ տեսողն գանձուց¹⁶.
66 Հոգևորաց կարգեալ¹⁷, Ստըմպոյ,
Յանկարծակի կողոպտեցար
68 Յանօրինաց, դու Լստըմպոյ:

11. Ժ արեկ:

12. Կ և քաղաքիս մեծ ստ:

13. Կ յանօրինաց ցամաքեցար, ջուրն կենաց դու ստ:

14. Թ հաւաքեալ:

15. Թ գանձարան, ԲԻ գանձական, Կ մարգարիտ:

16. Զ անտն գանձուց, Ժ տեսոն քարոզ:

17. Ժ արկեալ:

Դու մարգարիտ՝ տեսողն քարոզ
70 Արքայութեան երկրի¹⁸, Ստըմպոյ.
Որ ամենայն հավատացեալք
72 Քո ցանկային տեսեանդ¹⁹, Ստըմպոյ:

Փափագանօք ի քեզ գային,
74 Ուխտագրութեան²⁰ քաղաք Ստըմպոյ.
Որպէս ի սուրբն Երուսաղէմ՝
76 Նոյն և ի քեզ, քաղաք Ստըմպոյ:

Երանութեանց էիր տեղի²¹
78 Եւ գովութեանց²² պատճառ, Ստըմպոյ.
Այսօր գարձար դու եղկելի,
80 Նախատանաց տեղի²³, Ստըմպոյ:

Վնյ և եղևի ժամանակիս,
82 Որ լըսեցաք զձայն քո, Ստըմպոյ,
Եթէ՛ «Առին և գերեցին
84 Ազգըն Թուրքաց զմեծն Լստըմպոյ»:

Յորժամ հընչէր ձայն գանգակին²⁴
86 Յեկեղեցիքըն քո, Ստըմպոյ,
Երկնային զօրքն իջանէին.
88 Եւ պարէին ի քեզ, Ստըմպոյ:

Փոխան ժամուն և գանգակին²⁵
90 Մուրրիք²⁶ ձայնեն ի քեզ, Ստըմպոյ.
Յեկեղեցիքն ամենեքին
92 Նամազ կարգան ի քեզ, Ստըմպոյ:

18. Կ երկրի:

19. Ժ քեզ ցանկային տեսեամբ:

20. ԳԶԺ ուխտագրութեամբ:

21. Թ տեղիք:

22. Ի և գոհութեանց:

23. Թ տեղիք:

24 և 25. Գ գանգակաց:

26. Կ ծուղիք:

- 94 Զօրքըն վերին ի սուգ մըտին
Յորժամ առին զքեզ, Ըստըմպոյ:
Եւ տիեզերք որ լըսեցին,
96 Աւաղեցին զքեզ, Ըստըմպոյ:

- 98 Զի ամենայն քրիստոնէից
Ուրախութիւն էիր, Մտըմպոյ:
Եւ մախային ազգն անօրէն,
100 Երբ յիշէաք մեք զԸստըմպոյ:

- 102 Այսօր եզեր ծաղր ամենայն
Հեթանոսաց դու, Ըստըմպոյ:
Եւ տըրամութիւն քրիստոնէից
104 Առ հասարակ դու, Ըստըմպոյ:

* * *

- 106 Այլ և կոչեմ զքեզ յանուանէ,
Ընտիր քաղաք Բիւզանդիա,
Որ անօրէնք պաշարեցինք
108 Եւ արարին ըզքեզ զազա:

- 110 Աստուածաշնորհ²⁷ Բիւզանդիա,
Ասուածասքանչ Բիւզանդիա,
Ի յաստուածոյ դու ընտրեցար
112 Քաղաք սըրբոց, Բիւզանդիա:

- 114 Մեծահանգէս Բիւզանդիա
Եւ հոյակապ Բիւզանդիա,
Ակն աշխարհի Բիւզանդիա,
116 Հըսչակաւոր Բիւզանդիա²⁸:

- 118 Քաղաք ամուր²⁹ Բիւզանդիա,
Եօթնարբուր Բիւզանդիա,
Սուրբք ամենայն առ քեզ եկին՝
120 Հաւաքեցան³⁰, Բիւզանդիա:

- 122 Վանք³¹ վայելուչ Բիւզանդիա,
Պարիսպ ամուր Բիւզանդիա,
Երկնաւորաց ւերկրաւորաց
124 Ուրախութիւն Բիւզանդիա:

- 126 Ի յամենայն լեզուէ գովեալ
Անուն յազթող Բիւզանդիա.
Եւ ամենայն ազգ և ազինք
128 Զքեզ յիշէին, Բիւզանդիա:

- 130 Այսօր եզեր ոգորմելի
Եւ կոծելի, Բիւզանդիա.
Որ յամենայն տեղ լըսեցին
132 Զքո դառնութիւնդ, Բիւզանդիա:

- 134 Ուրախութիւն քո փոխեցաւ
Ի տըրամութիւն, Բիւզանդիա.
Եւ ամենայն տիեզերաց
136 Զըրոյց եզեր, Բիւզանդիա:

- 138 Պաշարեցար յանօրինաց
Եւ պըզծեցար, Բիւզանդիա.
Ի կատականս հեթանոսաց
140 Եզեր դրացեաց, Բիւզանդիա:

- 142 Որպէս այգի վայելչական³²
Որթով ծաղկեալ Բիւզանդիա,

27. Կ աստուածաշնորհ:
28. Կ մեծահանգէս բիւզ., ակն աշխարհի բիւզ., հոչակաւոր դու անուանիս ամենեցունց, բիւզ. (113—116 տողերը միասին):

29. Զ քաղաք մապուր:
30. ԱԲԶԹԻԿ հաւաքեցին:
31. ԱԲԹԺԻԿ վարք:
32. Ի վայելչագեղ:

Այսօր պըտուղդ ի փուշ գարձու,
144 Անպիտացու, Բիւզանդիա:

Բիւզանդիա, Բիւզանդիա,
146 Ստըմպոլ քաղաք Բիւզանդիա.
Կոստանդինու Պոլիս կոչեալ
148 Արեամբ լըցեալ Բիւզանդիա:

Դու հրեշտակաց ասպընջական
150 Հրեղէն զօրաց, Բիւզանդիա.
Այսօր գարձար զիւաց տեղի³³
152 Վասըն մեղաց, Բիւզանդիա:

Քանանայից ժողովարան
154 Օրհներդութեանց, Բիւզանդիա.
Այսօր եղեր ազգին Տաճկաց
156 Դու խըմբարան, Բիւզանդիա:

Վիրաց բըժիշի Բիւզանդիա,
158 Մեղաց քաւիչ Բիւզանդիա,
Եւ ամենայն ցաւագարաց
160 Առողջութիւն Բիւզանդիա:

Արդ ակն ունիմ կատարածին
162 Թէ նորոգիս և ազատիս
Յանօրինաց բընութենէ,
164 Բիւզանդիա, Բիւզանդիա³⁴:

* * *

Քանդի Ֆրանկաց³⁵ ազգըն շարժին
166 Կամօք անմահ³⁶ թագաւորին,

33. Թ տեղիք:
34. ԳՁԹԻԿ արդ ակն ունիմ կատարածին թէ նորոգիս, բիւզ., և ազա-
տիս յանօրինաց բընութենէ, բիւզ. (161—164 տողերը միասին):

35. Մ Ֆրանկ:

36. Ե հզօր:

Զօր և յառաջ գայս ասացին
168 Սուրբ հայրապետքն աստուածային:

Որք սուրբ հոգսովըն խօսէին
170 Եւ ըզգալոցըն³⁷ պատմէին՝
Վասն գալոյ Ֆրանկաց³⁸ ազգին
172 Ի ժամանակս յաւուրս յետին:

Ամենեքեան անասարակ
174 Արիական ազգըն շարժին,
Միարանեալ ի միասին
176 Վասին ի սէրն աստուածային:

Գայցեն ծովով և ցամաքով
178 Որպէս զաստեղս³⁹ որ սչ թըլին,
Յորդօրելով զամենեւին
180 Աստուածառաք պատերազմին:

Նախ զԼստըմպոլ քաղաքն առնուն
182 Ամենազօր կամօք փըրկչին,
Ապա յառաջ համարձակին
184 Եւ ի բոլոր աշխարհ սըփսին:

Ելցեն⁴⁰ յերկիրն արեւելից
186 Եւ կտորեն զամենեւին,
Որպէս զառիւծ մըսընչելով
188 Ի յանօրէնս⁴¹ համարձակին:

Առնուն զքաղաքն Երուսաղէմ,
190 Զտնօրէնութեան տեսըն տեղին,
Ոսկիապատ զարդարեսցեն
192 Զգունն Յարութեան գերեզմանին:

37. ԺՄ և զգալուտն:

38. Գ Ֆրանկ:

39. Գ գաւազ:

40. Ը լցցին:

41. Գ ի յայլազգիս:

- Քանզի լրբումն եհաս նոցին՝
 194 Ըստ հրամանացըն Քրիստոսի,
 Որպէս ասաց յաւետարանն
 196 Յառաջագոյն աստուածորդին:
- Քրիստոնէից ազգըն ցընծան
 198 Յերուսաղէմ սուրբ քաղաքին,
 Եւ հեթանոսքըն կորընչին,
 200 Որպէս փոշի անհետ լինին⁴²:
- Տամ երանի ժամանակին
 202 Որ հանդիպիք յանրաւ բարին,
 Որպէս ըզծերըն Սիմէոն,
 204 Որ ցանկացաւ տեսլեան⁴³ փըրկչին:
- Արդ բարձրանայ եղջիւր խաչին
 206 Փասօք⁴⁴ խաչեալ թագաւորին,
 Հեթանոսաց ազգն ամենայն
 208 Առհասարակ կործանեսցին:
- Անթիւ լինին զօրքըն Ֆրանկին⁴⁵
 210 Որպէս զուազ յեզրի ծովին.
 Ոչ ոք կարէ յաղթել նոցին՝
 212 Արիական Ֆըրանկ ազգին:
- Որպէս կայծակն ի յեղեգան
 214 Ի յալաղգիքն արձակեսցին,
 Եւ հալածին⁴⁶ ազգըն Տաճկաց
 216 Ջի հակառակ են սուրբ խաչին:
- Առցեն զՀոռոմոց⁴⁷ աշխարհն ամէն,
 218 Մինչև ի Մըսըր հասանին,

42. Դե՛լթժԿ անյաւա լինին:
 43. Ե տեսոյ:
 44. Դե՛լ շնորհօք:
 45. Դե՛ Ֆրանկաց:
 46. ԵԿ հալածեն:
 47. Ժ զհոռոմաց. կ զհոռոմալ. Թ զհոռոմաց:

- Քակեն զգիւաց բընակարան՝
 220 Չանօրինաց ուխտատեղին:
- Ի Շահաստան հասանիցին⁴⁸
 222 Եւ ի Դաւրէժ յառաջեսցին,
 Ի Խորասան մըտանիցին
 224 Եւ գերեսցեն զամենեսին:
- Աշխարհ ամէն պայծառանայ
 226 Ի հաւատոցըն Քրիստոսի,
 Հեթանոսաց ազգն ամենայն
 228 Ի յաշխարհէս հալածեսցին⁴⁹:
- Եկեղեցիքն որ աւերեալ
 230 Ի յամենայն տեղ շինեսցին,
 Օրհնեղգութեամբըն Քրիստոսի.
 232 Երկիրս ամէն փառաւորին⁵⁰:
- Ազգըս Հայոց պայծառացի⁵¹,
 234 Ջի յալաղգեացն ազատեսցին.
 Բերկրեալ ցընծան ամենեքեան
 236 Որպէս յաւուրս Լուսաւորչին:
- Քանզի Տըրղատ և սուրբ Գրիգոր.
 238 Յորժամ ի Հոռոմ քաղաք գնացին.
 Եօթանասուն հազար էին
 240 Որ հետ նոցա ի Հոռոմ մըտին⁵²:
- Բոլոր տարի մի հոն կացին
 242 Լուսաւորիչն ընդ Տըրղատին,
 Եւ ամենայն օր խիլաթէր
 244 Կոստանդիանոս զհեծել նոցին:

48. Կ ի շահաստանս հասանին. Ե ի շահաստանս հետնին:
 49. Թ ի հալածանս մաշեսցին:
 50. ԱԴԵԺԿ փառաւորի:
 51. ԱԴԹԺԿ պայծառանայ:
 52. Է՛ր Եօթանասուն հազար էին, իսկ համարով թիւ հեծելին
 (239—240 տողերը միտին):

Յայնժամ միմեանց դաշինս եզին
 246 Եւ արձանաց զիր գրեցին,
 Սիրոյ⁵³ դաշինս հաստատեցին
 248 Ազգբս Հայոց ընդ Ֆրբանկին⁵⁴:

Չորս հարիւր մարդ ի հոն թողին
 250 ՅԱրշակունեաց Պահլաւունին⁵⁵,
 Չի մընասցեն և աճեացին՝
 252 Ֆրբանկ ընդ Հայ միաբանին:

Արդ՝ առաջնորդ նորա լինին
 254 Արիական Ֆրբանկ ազգին.
 Գայցեն ծովով և ցամաքով⁵⁶
 256 Եւ օգնական մեզ լինիցին:

Աոցեն զգաւսոն Այրարատեան⁵⁷,
 258 Որ է տեղի Լուսաւորչին⁵⁸,
 Թագաւորեն յԵջմիածին՝
 260 Վաղարշապատ սուրբ⁵⁹ քաղաքին:

* * *

Փառք աստուծոյ հօրըն վերին
 262 Եւ միածնին՝ նորին բանին⁶⁰,
 Հոգոյն սրբոյ կենաց տուողին՝
 264 Խաղաղութեանց պարգևողին:

53. ԱԳԹԺԿԻՍԿ սիրով:

54. Մ առն թորգոմայ ընդ ֆոանկին:

55. Դեկթօվ պալհաունին:

56. Եկ՛ գայցեն յերկիրս հայաստանին կամ հայաստանեայց. ԱԳԺԿ
 գայցեն յերկիրս հաստատին. Մ գայցեն զերկիր հաստատեցին:

57. Ե աոցեն զաշխարհս ազգին հայկին. Մ առնուն զքաղաքն արարա-
 տեան:

58. Ե պահլաւունիքն լուսաւորչին:

59. Եկ՛ մեծ:

60. Է բանին նորին. ԱԳԹԺԿԻՍ սուրբ և բանին:

Յինքն հարիւր ւերկու թըլին
 266 Հայաստանեայց մեծ սուրբին,
 Որ զԼստըպոլ քաղաքն առին
 268 Եւ զքրիստոնեայս կոտորեցին:

Ես Առաքել⁶¹ մեղօք ի լին⁶²,
 270 Լըցեայ չարեօք⁶³ աղետագին⁶⁴,
 Յարմարեցի զսղբբս բանին⁶⁵
 272 Բիւզանդիոյ մեծ քաղաքին:

Կոստանդինու Պոլիս կոչեալ
 274 Անուամբ մեծի թագաւորին,
 Այն որ հրեշտակք կանգնած կային⁶⁶
 276 Եւ զգուշութեամբ ծառայէին:

Ես անարժանս ամենայնի
 278 Որ վարդապետ անունս կոչի,
 Այլ ի գործոց խիստ եմ հեռի,
 280 Անմիտ, յիմար և փանաքի:

Յարմարեցի զբանս ի կարգի
 282 Ինձ յիշատակ ի յաշխարհի,
 Չի որ երգոյս այս հանդիպի՝
 284 Չիս յիշեցէ կամօք բարի:

Եւ ասացեն՝ «Տէր սղարմի»
 286 Ինձ բաղմամեզ⁶⁷ Առաքելի,
 Որ զայս բաներս ի շար եզի՝
 288 Ողբանք⁶⁸ Կոստանդինու Պոլսի:

61. ԳԼԸ առաքել:

62. Գ նուստ հողի:

63. ԷԼ չարեօք լցեալ. Գ մեղօք լցեալ:

64. Էթժ աղտեղադին. Ը աղտեղի. Գ բաղձեցի:

65. Թ ուժգին:

66. ԷԸ սպասու կային:

67. Թ մեղապարտ:

68. Ը զողբն:

- Այլ և ճնողաց իմոց բարի
 290 Դու թլումեկիք⁶⁹ և ներսէսի,
 Որ զառածեալս⁷⁰ մեղաց զերթի
 292 Ծընան զաւակ ողորմելի:

- Եւ բարունոյն իմ Գրիգորի
 294 Որ մականուն Յերենց⁷¹ կոչի,
 Նահատակին այն ցանկալի
 296 Եւ քաջարան⁷² վարդապետի:

- Եւ զաւակին իմ բաղձալի՝
 298 Տէր Յովնաննէս քահանայի,
 Որ ի հասակ մանկագունի
 300 Փոխեալ յաշխարհըն կենդանի:

- Եւ Յակոբայ կարգաւորի՝
 302 Նազաշ ոսկոյ քարտուղարի,
 Որ զերգ բանիս⁷³ զոր ասացի
 304 Նա գըծագրեաց ի քարտիզի:

- Եւ երգողին սիրով սըբաի
 306 Եւ լըսողին⁷⁴ կամօք⁷⁵ բարի,
 Եւ որ փոխէ զբանս ողբալի,
 308 Եւ որ յիշէ զսրբս գրեցի:

- Ամենեցուն տէրն ողորմի,
 310 Զի է աստա յամենայնի:

69. ԳԳԼԺ խոթլումելիք:

70. է զօծեալս:

71. Գ ծերոնց:

72. Ծ և քաղցրաբան:

73. Գ որ զայս բաներս:

74. ԷԸ և ստացողին:

75. Թ մտօք:

- Այլ և ըզգարձըն կամենայ
 312 Որ ի մեղաց փոշիմանի⁷⁶:

- Զոր խոստացաւ իւր ծառային
 314 Յաւետարանն աստուածորդին՝
 «Մեղաւորաց համար եկի,
 316 Քանզի բըծիշկ ևմ հիւանդի»:

- Փոռք արարչին ամենայնի՝
 318 Հօր և որդոյն իւր միածնի,
 Հոգոյն շնորհաց պարգևողին,
 320 Յանցեալն, յայժմուս լյապագային:

76. Ը և ինձ գըշխ անարժանի, զի ամենի դարձ նա կամի, և ար-
 ժանի աննէ ձայնի (311 և 312 սողերի փոխարեն):

ՄԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տոյ 21—22. Հեղինակը Կ. Պոլիսն անվանում է «Էբլին» (Էրկ-
բուրդ) Երուսաղէմ: Այս մասին հմտ. 965 թվի մի հիշատակարանում
Բյուզանդիոնի մասին գործածված «ի հշտարխոն Երուսաղէմ» և «Երկ-
բուրդումն անուանեալս Հոսմ և կոչեալս նոր Երուսաղէմ» արտահայ-
տութիւնները, Գարեգին Ա. կաթողիկոս [Հովսեփյան], «Յիշատակարանք
ձեռագրաց», հտ. Ա, էջ 117 և 118:

Տոյ 65—66. Հմտ. «Եւ կացուցին յաւուր յայնմիկ ի վերայ գան-
ձանակի գանձուցն և դասաշաւորացն և աստանորգացն», Նեեմ. ԺԲ. 44:

Տոյ 81—84. Այս տնից երևում է, որ Առաքել Բաղիշեցին Կ. Պոլ-
սում չի եղել աղետալի զեպոյի ժամանակ: Նա արտահայտում է այն
դա՛ն կսկիծը, որ Բյուզանդիայի անկման գույժը առաջ էր բերել հե-
ռավոր Հայաստանում: Այս մասին արժե առաջ բերել նաև հետևյալ
հատվածը Ստեփանոս Չմշկածակցու հիշատակարանից, որը գրված է
Հայաստանի Կամախի շրջանի Ավազ վանքում. «Այլ և բազում արճա-
ւիքք եղեն ի մերում ժամանակիս, զի առաւ Սարգիստի քաղաք և ի
սուր սուսերի մաշեցաւ բնակիչքն նորա և զերի վարեցաւ անթիւ, և
անհամար նշխարք սրբոցն առոտոս անաւրինաց կոխան եզի, և կկեղե-
ցիքքն՝ անաւրինաց եղեն բնակութիւն, և այլ բազում արճաւիքք եղեն,
որ սով կարէ ընդ գրով արկանել», ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանի
ձեռագիր № 1309, էջ 261ա:

Տոյ 90. Արարս մուրի مرقى «մահմեդական կրօնավոր», «գու-
րանի ընթերցող»:

Տոյ 92. Արարբերնով համազ نماز է կոչվում մահմեդական-
ները աղոթքը, որը կատարվում է օրական հինգ անգամ:

Տոյ 108. Ղազա. տես՝ Արբանամ Անկյուրացու 24-րդ տողի ծա-
նոթագրութիւնը:

Տոյ 137—140. Հմտ. Արբանամ Անկյուրացու 313—320-րդ տո-
ղերի ծանոթագրութիւնները:

Տոյ 165. Այս տողից հեղինակն սկսում է նկարագրել Ֆրանկի-
ները ապագա արշավանքը մահմեդական Արևելքի վրա, Ներսես Պար-
թևի (բառ ընգարձակ խմբագրութիւն) և Ազադրոն փիլիսոփայի հետե-
վողութիւնը:

Տոյ 172. Հմտ. Արբանամ Անկյուրացու 195-րդ տողի ծանոթա-
գրութիւնը: Ըստ ծանոթ «մարգարութիւնները» Նեեմ կամ Մահմեդի-
լիսանութիւնը հաջորդելու է քրիստոնեական աշխարհի ապատարածը՝
«ի ժամանակս յաւուրս յեաին», նախքան աշխարհի կատարածը:

Տոյ 193—196. Հմտ. «Մինչև լրումն հեթանոսաց մացէ, և ապա
ամենայն Իսրայէլ կեցցէ. որպէս և գրեալ է. Եկեացէ ի Սիոնի վրիկչ,
և դարձուցէ զամբարշտութիւնս Յակովբայ, և այս նոցա որ յինչն
յուխտ՝ յորժամ բարձից զմեզս նոցա», Հոսմ. ԺԱ. 25—27:

Տոյ 213—214. Հմտ. «Ի ժամանակի այցելութեան իւրեանց պալ-
ձառացին», և իրրի կայծակն ընդ եղէզն ընթացին», Իմաստ. Գ. 7:

Տոյ 217. Հառոմց աբխարհ=Օսմանյան կայսրութիւն: Բյուզան-
դական կայսրութեան երբեմնի փոքր-առիական տերիտորիաները հե-
տագալում մահմեդական տիրապետութիւններին ժամանակ ևս կոչվում
էին Հառոմց (այսինքն՝ Յունաց) աբխարհ, Հառոմց երկիր, Հառոմց
գաւառ, Հառոմց սուլ:

Տոյ 218. Մքսք. անուն, որ թուրքերը տալիս են Եդիսսոսին,
արբանբից փոխ առնելով:

Տոյ 221. Շահասան բառը Եղիշեի և ուրիշ միջնադարյան մատե-
նագիրներին մոտ գործածված է «մեծ կամ թագաւորական քաղաք»,
«նահանգի կամ գավառի կենտրոնական քաղաք» իմաստով. Հ. Աճառ-
յանն ուղղում է այս բառը կապել պահլ. Եսթրասան Šahrastān ու
պարսկ. Եսթրիստան شهرستان «քաղաք» բառի հետ, տես՝ «Հայերէն
արմատական բառարան», հտ. Ե, էջ 230—231: Վերոհիշյալ «թագա-
ւորական քաղաք» իմաստով է գործածված նաև ալեյի ուշ շրջանի
գրականութեան մեջ, հմտ. «Փաստական գնաց մինչ ի քաղաքն
շահաստան, որ է թավրէզ» (Վ. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրու-
թիւններ», հտ. Ա, Երևան, 1951, էջ 127), «Տարան շահաստան՝
թաւրէզ» (անդ, էջ 185), «Դարձեալ եկն ի թախտն իւր ի քաղաքն շա-
հաստան ի թավրէզ» («Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեց-
ւոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 420): Իսկ Առաքել Բաղիշեցու ներկա
տողում, ինչպես երևում է, Շահասան բառը գործածված է մի ալեյի-
տարբեր ասումով՝ «շահերի երկիր» (Եսև «պարսից թագաւոր» + usան),
այսինքն՝ «պարսից երկիր», «Պարսկաստան» իմաստով:

Տոյ 243. Արար. իսլամ Էլաճ «պատվո զգեստ» բառից:

Տոյ 245—248. Խոսքը Կառանց թղթի մասին է, այսինքն՝ այն
գաշնազրի, որ Տրդատ Գ թագաւորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը որ-
պես թե կնքել են Հոսմում: Այդ անվավերական փաստաթուղթը, որի
կեղծիք լինելը վաղուց է ապացուցված բանասիրութեան մեջ, տղադր-
վել է մի քանի անգամներ: Մենք ՀՄՍԹ Պետական Մատենադարանի
№ 2272 ձեռագրի կազմի մեջ հայտնաբերել ենք նրա առաջին տպա-
գրութեան նմուշը (1683 թ.), որը հայկական մատենագիտութեան

անձանոթ էր մինչև այժմ: Այդ տպագրութիւնը, որ պարունակում է դաշնագրի հայերէն ընագիրն ու նրա իտալերէն թարգմանութիւնը, ունի հետևյալ խորագիրը. «Lettera dell'Amicitia e dell'Unione di Costantino gran Cesare ... scritta nell'Anno del Signore 316» (in Venetia, M. DC. LXXXIII, Appresso Michiel' Angelo Barboni).

Տոյ 273—276. Հմտ. «Եւ այսպէս յաղթող երևեալ զինքն հաստատէր՝ մինչև զամենայն աւուրս կենաց իւրոց հրեշտակ յերկնից երևեալ, զոր հանապազ նմա սպասուոր կացեալ՝ ընդ ասուտս առաւօտս գբրխատուեան նշան թագի նորին առեալ՝ ի նորին զուխն զնէր. և այսպէս տեսեալ զերկնաւոր զհրեշտակն յիւրում սղասուորութեան երանելին և ցանկալին ամենայն թագաւորաց Կոստանդինոս», տես՝ «Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Կանայանց, Թիֆլիս, 1909, էջ 458—459:

Տոյ 293—296. Առաքել Բաղիշեցու հորեղբայր և ուսուցիչ Գրիգոր Ծերերնցը հայտնի տողերգու և մատենագիր է. ծնվել է 1350 թվականին Հայաստանի Խլաթ քաղաքում և սպանվել քուրդ ավազակների ձեռքով Արծկիի Յիսնաթանքում 1426 թվականին: Առաքել Բաղիշեցին գրել է իր ուսուցչի նահատակութիւն պատմութիւնը:

Տոյ 301—304. Տոմարագիտական, քերականական և այլ մատենագրական երկերով ծանոթ Հակոբ Արիմեցին է, որը Առաքել Բաղիշեցու քարտուղարն է եղել և զրի է առել նրա մի քանի աշխատութիւնները. այսպես՝ Առաքելի «Ծղերերգութիւն ի մահ նահատակութեան Ծերենց Գրիգոր վարդապետի Խլաթեցոյ» (տես՝ Ա. Տեկանց, «Հայերգ», Թիֆլիս, 1882, էջ 175—180), «Աղբ համօրէն ննջեցելոց» (տես՝ Տ. Պալյան, «Հայ աշուղներ», հտ. Ա, Իդմիք, 1911, էջ 123. տույն տաղի՝ ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի № 8710 ձեռագրում գտնվող օրինակը վերջում ունի Հակոբ Արիմեցու հիշատակարանը), և այլն:

Գ.

ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵՔԻ ՔՅՈՄՈՒՐՉՅԱՆ

Օգտագործված օրինակ

ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 1675՝ Երեմիա Չելեքիի «Պատմութիւն համառօտ ԴՃ. տարույ Օսմանցոց թագաւորացն, որ սուլթան Օսմանէն մինչև այսմ սուլթան Մուհամէտ ԺԹ. թագաւորք են» ևն, էջ 2ա—174ա: Մեր հանած հատվածը, որի վերնագիրը մենք ենք կազմել, գտնվում է 36բ—41ա էջերում:

Չեռագիրը բովանդակում է, վերոնշյալից բացի, նաև նույն հեղինակի «Պատմութիւն Իստանպօլու» և «Ալլ իմն բան հրէի կնոջն Քէրային» աշխատութիւնները: Ընդօրինակվել է 1731—1732 թվերին Խաչկո Գալիպուլցու ձեռքով, հավանաբար Գալիպուլիում: Բազկացած է 274 թերթերից:

ԵՐԵՄԻԱ ԳՊՐԻ ՔԵՈՄՈՒՐՃՅԱՆ
ՅԱՆԿՈՒՄՆ ՔԻԻԶԱՆԳԻՈՆԻ

Սուլթան Մուհամետ երկրորդում:

- 2 Որ յաթոս հօրըն մեծարեալ.
Հարաման օղլին շարժի.
4 Եւ շատ երկիր ասպատակեալ:

Գրնայ ընդդէմ սուլթան Մահմետ:

- 6 Նա՛ զհաշտութեան դաշն ևս խընդրեալ.
Ի Պօղա՛ զքէնէն դառնայ.
8 Զհրսարս հանդէ՛ պ միմեանց շինեալ:

Եւ ըզխորհո՛ւրդ սաստիկ սըրտին.

- 10 ԸզԿոստանդնո՛ւպօլլիս եղեալ
Նախարարացն՝ դայն ազգ առնէր.
12 Համայր (sic) զօրացն և քարոզեալ:

Որ է ա՛նցք ուլիխանու.

- 14 Սպիտակ ծովո՛ւն զբերան բացեալ.
Ընդ պարանո՛ց¹ Կոստանդապօլլոյ.
16 Մինչ յանց Սեաւ ծո՛ւղ քեորֆէղ մըտեալ:

Ուր զմեծամե՛ծ թօփերս շինէ.

- 18 Զորս շատ կառօ՛ք ևն պատրաստեալ.
Զհօրն և զստացեալ զզօրս և զզինուորս.
20 Սիրով զհանո՛ւրսըն ժողովեալ:

¹ Զկոստանդնուպօլլիս:

Տասըն հազա՛ր ևէնիչէրիս.

- 22 Եւ քսան հազա՛ր ազապս զըրեալ.
Գազա՛ յի էգպէր ասեն.
24 «Տին ուզուրը՛նայ» ևն գոչեալ:

Զի եկի՛ն լըցան ի գո՛ւր-

- 26 Ըս քաղաքի՛ն և պաշարեալ.
Հիւսիս կողմա՛մբ արևմըտօք.
28 Ըզդուն գործեալ և ջանտեալ:

Եւ ըզկա՛սան յոլով եզամբք.

- 30 Եւ շատ արա՛մշք շուանօք քարշեալ.
Ի դըրո՛ւնքս քաղաքին.
32 Զնոյն յիշատա՛ց զբերանս բացեալ:

Եւ թափե՛ն զհըրձըզութիւնսն.

- 34 Յորոց և պո՛ւրձքըն ծակոտեալ.
Սէրտէնկէչաի՛ք խուռն ընթացիւք.
36 Յէկրի դափա՛ւղ ի ներս թափեալ:

Հըրամայէ՛ զեազմա՛ զօրացն.

- 38 Որք «Ֆիսէպի՛լ ուլլահ» ձայնեալ.
Տարածի՛ն յանկիւնս համայն.
40 Սուեբամե՛րկքըն յարձակեալ:

Ի քունձ քո՛ւնձ զհարուածս առնեն.

- 42 Զազնիւ կանա՛յս յափըշտակեալ.
Զչըքնաղ աղջկո՛ւնս և զնոր հարսո՛ւն-
44 Ըս քարշէի՛ն խայտառակեալ:

Թագաւո՛րըն Կոստանդին.

- 46 Թէպտիլ ճամէ՛ ի մարտ դիմեալ.
Որ և սպանա՛ւ ի մէջ զօրաց.
48 Եւ դի նորա՛յ անյայտացեալ:

Ըղպատրիա՛րքն Եսայիաս
50 Գալօեէքօ՛ք ի սուր մաշեալ.
Ըօստ իւրաքանչի՛ւր բընակութիւնսն.
52 Ըզարճօնդէ՛սն ի սպառ ջընջեալ:

Ըղզուրիցա՛յսն օմօրֆօս.
54 Եւ զքէրացա՛յս լամբրօնափայլ.
Մի՛շտ ի սպասո՛ւ կալնուն զնոսա.
56 Եւ խնամատա՛ր² անձանցն կալեալ:

Զտունս և զդարսւա՛ս մեծ քաղաքիս.
58 Ըստ հայրննեա՛ցն սեպհականեալ.
Այսօր Տաճի՛կք ի ներս հանդեան.
60 Վերոգրելո՛վք կան յըզփացեալ:

Նա՛ւընդ բոլո՛ր թեմս ւի վիճակս.
62 Տարածին և՛ աւար առեալ.
Ի գուգութի՛ւն կալնուն զհաճոյս.
64 Իարծաթամո՛լք ծախել փութալ:

Ժամ է ի՛նձ ըստ Եսայեայ.
66 Զարժանահա՛սն ըօստ այսմ յիշեցեալ.
Փոխանա՛կ կամար գօտոցն.
68 Են շտան գօտո՛վք և զքուրձ զգեցեալ:

Ժամ է ի՛նձ ըօստ Դաւթին բերել.
70 Ըղզուշակ սո՛ւրբ քաղաքին տալ.
Թէ՛ հեթանո՛սք ահա՛ մըտին.
72 Ի սուրբ տաճա՛ր քո և պըղծեալ:

Ժամ է ի՛նձ ըօստ Երեմիայի.
74 Ըղզուխ իմ ծո՛վ աննուզ ողբալ.
Իշխան երկրի՛ն գոլ հարկատու.
76 Նեղեալ սովեա՛լ և ծարաւեալ:

Ժամ է մե՛զ ըօստ Խորենացոյ.
78 Յորժամ ըզՀա՛յս լինէր լացեալ.
Արդ հհա՛ս և բաժակն այն.
80 Իի յունակա՛նս յոյժ դառնացեալ:

Ժամ է մե՛զ ըստ Ներսիսի.
82 Որ զՈւրհայո՛ւնն էր ողբագրեալ.
Սա ի վե՛ր քան ըզնոցայն.
84 Որ Կոստանդնո՛ւպօլիս յարգեալ:

Ըօնդ որ Առաքե՛լ վարդապետն մեր.
86 Ի նոյն աւո՛րս այսմ վըշտակցեալ.
Բանքս գըրէ՛ր լալոյ արժան.
88 Զլըսօղս իրա՛ցն յետ և սփոփեալ:

ԶԱրդն ամենա՛յն ազգ և ազինք.
90 Ողբան ըզքե՛զ քաղաք Ստամպօլ՞.
Ըօնդ որ հետակա՛յքն են յարմարիւր.
92 Եւս առաւե՛լ պարտիմ ես լալ:

Ոչ թէ՛ ծնընդեա՛ն իմոյ տեղիք.
94 Եւ սընընդեա՛ն զսր իմ գովեալ.
Ըզկայսերա՛ց սորա զգործիս.
96 Զգերագունի՛ցն եղեց պատմեալ:

Սա չէ՛ քատա՛կ Արշակունեաց.
98 Իո՛չ Բագրատեա՛նցըն բաղդատեալ.
Ո՛չ հանդոյն սա՛ Վերիացոց.
100 Երկրին ազգի՛ն և շնորհացն այլ:

Զէ՛ սարա՛ս սա Ասորոց.
102 Մարաց և Պա՛րթեաց նմանեալ.
Ո՛չ ասե՛մ յար Ունկրացոց.
104 Գաւազանի՛ և դահին այլ:

² Զեռագրում խմբատ:

- 2է՛ համեմատ մարմնականաց.
 106 Որք իշխեցօ՞ղք արդ երևեալ.
 Կամ ասե՛լ ըզհոգեկանն.
 108 Ընդ այնպիսեօ՞ք չեմ յանդրզնեալ:
- Սա՛ նախկի՛ն տուն հաւատոյ.
 110 Ում Անտրիա՛յն է առաքեալ.
 Սա՛ անդրանի՛կ ի կրօն Վի կարդ.
 112 Զի փութապէ՛ս յուսումն եկեալ:
- Զի զուստ՛մն սա՛ զսեպհականս.
 114 Եւ զհանճարո՞յ յաւէտ ստացեալ.
 Ունելո՞վ զԱքայիայ.
 116 Որ ի յԱթէ՛նս հրահանգ վառեալ:
- Զոր սիրեա՛ց Կոստանդին Մեծ.
 118 Զարքայութեա՛ն գահն աստ եղեալ.
 Եո հարիւրի՛ւ ութնասամբք.
 120 Ի սըրբոց հա՛րց էր սա օրհնեալ:
- Զվայելչաւո՛րսն յօրինելով.
 122 Յիշման արժա՛ն զովաբանեալ.
 Մօսկօվն ի կո՛ղմ ինչ է մնացեալ.
 124 Ֆրանցան, Սպանեօ՛լն ի տար կացեալ:
- Յիշեմք զՊարսի՛կ զՀրնդկաց երկրաւ.
 126 Եւ կրղզացի՛քն ի ծով ելեալ.
 Սա՛ միջո՞ց աշխարհ ասի.
 128 Աղգօք ւազա՛մբք լեզուօք գովեալ:
- Սա՛ ըզծովո՛ւ Սպիտկաւ Սեւաով.
 130 Զդրամբք պալատի՛ն է յորդորեալ.
 Սա՛ և գըլո՛վս Ուսումէլոյ.
 132 ԻԱնատօլո՛յ զոտսըն կալեալ:

- Զի Պարսի՛կք ընծայարերբ.
 134 Եւ Հրնդկաց տո՛ւն զաղերս յըղեալ.
 Արապի՛կք, Մարք ընդ Թորգոմս.
 136 Գըրգին կըղօ՞ք գաս՛ մեծարեալ:
- Պարզեօ՞ք համայր (sic) յերկրէ.
 138 Ի վաճառ գա՛ն շահաւետեալ.
 Ընդ անցելո՞ցն զոր փոքր յիշեմ.
 140 Նարդեանս կերպի՛ւ ինչ թէ յարգեալ:
- Զի թագաւո՛րն սորա էր կայսր.
 142 Յաղթօղ և պե՛րճ փառաւորեալ.
 Եւ այժըմ և՛ս առ քրիստոնեայս.
 144 Եւ յայլաղղի՛ս սա՛ հրռչակեալ:
- Դըմըշկի մեծին տիրէ.
 146 Եւ ըզՔեապէ՛շ շէրիֆ կալեալ.
 Եւ սուրբ քազա՛քն Նրուաղէմ.
 148 Ըզտիրութեա՛մբ սորա հարկեալ:
- Ոմանց թագա՛ւորաց դեսպանք.
 150 Ի դուրս սորա՛ կան դեղերեալ.
 Միշտ՛ յիսպասո՛ւ համոզութեան.
 152 Սօսինճ սիրո՞յ նըշան եղեալ:
- Զի՛նչ շահեցա՛յց զըրուատելոյս.
 154 Ի քազաքէ՛ս զի՛նչ իմ օգտեալ.
 Զի՛նչ է շա՛հ քրիստոնէից.
 156 Եթէ ոչ մի՛շտ յոգոց հանեալ:
- Վա՛յ ասե՛մ ազգիդ Հոռոմ.
 158 Որ աչքդ ի բա՛ց զհոգիդ առեալ.
 Վա՛յ կարգայի՛ք յուով ազգաց.
 160 Եւ միշտ ըզպրա՛խտս զմեծ խօսեցեալ:

- Զանգիտութիւնսն պատճառէիք.
 162 Զյանյաջողմանցըն կատակեալ.
 Զիմաստութիւնդ Ֆրոանկն էառ.●
 164 Եւ ըզտէվէ՛թդ Տաճիկ ապուեալ:

- Հըպարտութիւնդ սնապարծութեամբ.
 166 Ընդ մախաննաց միայն մնացեալ.
 Ըստ մեր նըշան մի շերեխն.
 168 Այլ գըռեհի՛կըրդ մընացեալ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տող 1—6. Մոսքը կարամանիայի իշխան Իբրահիմ-բեգի արշա-
 վանքներէ մասին է, սուլթան Մահմետ Բ-ի թագավորութեան սկզբին:

Տող 14. Սպիտակ ծով. Թուրք. Ալ դեհիզ آق دگر «Եդեյան ծով»:
 «Միջերկրական ծով»:

Տող 16. Թուրք. Բյուֆեզ کورفز «Ժողովոց»:

Տող 21. Թուրք. Ենի-շերի یکی چری «Նոր զորք», թուրքական
 զորքի մի տեսակը:

Տող 22. Արար. ազեբ عزب «ամուրի», թուրքական զորքի մի
 տեսակը: Այս զորքի մասնակիցներն իրավունք չունեին ամուսնու-
 թյուն կնքելու:

Տող 23. Արար. դագայի էկբեز غزا اکبر «մեծ դագա», «սրբ-
 րադան մեծ պատերազմ»:

Տող 24. Դին ուղուրուեա دين اوغورنه «ի սեր հավատի», «հա-
 վատի համար», «հանուն կրոնի»:

Տող 35. Թուրք. սերգեզգեչդի سردنکچدی «զլիւից՝ կյանքից
 ձեռք քաշող», անձնվեր՝ ինքնանվեր գինվոր, հերոս: Այս անունն էր
 կրում ենիշերիական մի զորախումբ:

Տող 36. Էգբի-քափու قپو اکری Կ. Պուսի գոներից մեկը:

Տող 37. Թուրք. յաղմա ياغما «թալան», «կողոպտութիւն»:

Տող 38. Արար. ֆի սեբիլ Իլլահ فى سبيل الله «աստծու ու-
 դիով և նրա համար»: Հարձակվող զորքի ազգական է:

Տող 46. Արար. րեդիլի Զամե تبديل جامه «ծալտյալ»:

Տող 50. Հուն. կալոգերու αλόγορος «կրոնավոր», «մանական»:

Տող 52. Հուն. արխունդաս άρχοντας «իշխան», «երեւելի», «ազնու-
 վական»:

Տող 53. Հուն. կրեցի չօրէտս «աղջիկ»: Հուն. օմորֆու օւօր-
փօս, -փո, -փօ «գեղեցիկ»:

Տող 54. Հուն. կեացա չօրէտս «թեթևող» կամ շաղկրատ
կին»:

Տող 65—68. Հմմտ. «Եւ կղիցի փոխանակ հոտոցն անուշից՝
փոշի, և փոխանակ կամարացն՝ Հունան դօտի, և փոխանակ ոսկի դարդու
զլիտոցն՝ կնդութիւն» վասն գործոց բոց, և փոխանակ ոսկեհուն զլուա-
կին՝ քուրձ գղեցցիս», Ես. Գ. 24.

Տող 69—72. Հմմտ. «Աստուած, մահն հեթանոսք ի ժառանգու-
թիւնքո, պղծեցին գտաճար սուրբք», Մաղ. ՀԲ. 1:

Տող 73—76. Հմմտ. «Զխմրդ դատաւ, նստաւ մենացեալ քաղաքն
բազմածողոյ, և եղև իբրև կին մի այրի լցեալ տրամութեամբ ի մէջ
հեթանոսաց. իշխանն աշխարհի եղև հարկատու», Ողբք Եր. Ա. 1:

Տող 77—78. Ակնարկում է Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն
Հայոց» երկի վերջին գլխին, որ է՝ «Ողբք վասն բառնալոյ թագաւորու-
թեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, և եպիսկոպոսապետութեանն
յազգէ սրբոյն Գրիգորի»:

Տող 81—82. Ներսէս Շնորհալու «Ողբ Եղեհոյ» քերթվածի մա-
սին է, որը նվիրված է Միջադեպի Եղեհի (Ուռնա) քաղաքի ավեր-
ման պատմությանը Զանգի ամիրայի ձեռքով 1144 թվականին:

Տող 135. Երեմիա Չելեքին Փարզով կամ Փարզովեան անվան տակ
հասկանում է թուրքմեններին: Իր «Պատմութիւն համառօտ Դձ տար-
ւոյ Օսմանցոց թագաւորացն» աշխատության,— որից և հանված է ներ-
կա հատվածը,— Ա գլխում նա, խոսելով Օսմանյան զինատիրայի հիմ-
նադիր Օսմանի ծագման մասին, գրում է. «Ի թուրքմանաց յառաջա-
նայ. | Որք Աղճայ-Ղճյունլի յորջեալ. | Քանզի է ազգ թորզովեան. |
Ի Յարեթական տոհմէ սերեալ» (ՀՄՄԻՒ Պետական Մատենադարանի ձեռ.
№ 1675, էջ 4բ):

Տող 145. Կրմբեկ. անուն, որ թուրքերը տալիս են Դամասկոսին,
արարներից փոխ առնելով:

Տող 146. Քյարեի շերիֆ. իսլամի պալլազիոնը, որը տեղավոր-
ված է Մեկկայի մեծ մզկիթի համարյա կենտրոնում:

Տող 164. Աբար. դեվլեթ دولت «պետութիւն»:

АРМЯНСКИЕ ИСТОЧНИКИ О ПАДЕНИИ ВИЗАНТИИ

АРМЯНСКИЕ ИСТОЧНИКИ О ПАДЕНИИ ВИЗАНТИИ

Падение Константинополя произвело огромное впечатление в странах, сопредельных с Византийской империей, и особенно в Армении. Описанию этого события посвящены два выдающихся памятника армянской литературы XV в.— поэмы Абраама Анкирского и Аракела Багешского.

Оба автора принадлежали к высшим армянским слоям и занимали одну общую позицию по отношению к Византии и ее врагу — туркам, однако выступали они в качестве представителей различных политических направлений.

Абраам Анкирский открыто отстаивает ортодоксально-православную точку зрения греков и обвиняет в гибели Византии западноевропейцев, которые обуславливали обещанную ими помощь Константинополю догматическими уступками со стороны греков. Он пишет:

«А царь Стамбола
Совсем был бессилен,
К франкам он обратился,
Чтоб на помощь поспешили.

Но безжалостные латиняне
Непристойное захотели взамен:
Обратись в нашу веру,
Предоставь нам твой город»¹.

¹ Абраам Анкирский, „Плач на взятие Константинополя“, строки 33—40.

В отличие от него Аракел Багешский стоит на позициях так называемых западников (латифилов), возлагавших большие надежды на помощь Запада.

Эти различия во взглядах двух армянских авторов на одни и те же события свидетельствуют о том, что они сами являлись выразителями различных направлений армянской общественной мысли.

Абраам Анкирский родился вероятно в малоазиатском городе Анкира. Кроме «Плача на взятие Константинополя», его перу принадлежит «Хроника армянской истории»; ему приписывается также несколько песен на разнообразные сюжеты¹.

Аракел Багешский, известный поэт и литературный деятель, родился в деревне Пор, неподалеку от города Багеш в Армении (нынешний Битлисский вилайет в Турции). Он был учеником поэта Григора Церенца. Аракел Багешский оставил большое количество исторических, панегирических, нравоучительных и других произведений в стихотворной форме (сказание об Иоасафе и Варлааме, история Григория Просветителя, панегирик в честь Нерсеса Парфянина, «Плач о столице Стимболе» и др.). В «Плаче о столице Стимболе» красной нитью проходит идея освобождения Армении. Свободолюбивые стремления армянского народа нашли свое отражение и в одной из его духовных песен:

«Избавь армян от страданий,
Причиняемых нам нечестивыми народами.
Господи, смилуйся!»².

¹ См. нашу работу «Армянская библиология», на арм. яз., том I (печатается).

² Гос. Матенадаран АрмССР, рукопись № 597, стр. 236а.

До нас дошел также целый ряд исторических и других прозаических произведений Аракела Багешского¹.

Известие о падении Константинополя произвело в Армении особенно тяжелое впечатление, так как в глазах армянского народа, еще ранее утратившего свою государственную независимость, Византия рассматривалась как будущая освободительница. Сохранившийся до нашего времени отрывок «пророчества», приписываемого некоему философу Агадрону, свидетельствует о больших надеждах, которые армяне еще в XIII в. возлагали на Византию в деле освобождения Армении.

«Пророчество» гласит, что царь Константинополя Визант выступит защитником армянского народа и его царя Вагаршака против агарских завоевателей. Царь Визант, который здесь выступает олицетворением могучего византийского народа и государства, должен был защитить царя Вагаршака, в образе которого как бы олицетворены армянский народ и государство. Вот что говорится в этом «пророчестве»:

«А царь Визант, услышав все это — пашествие народа агарцев и разрушение страны армянской, и падение венценосного слуги божьего (Вагаршака) — соберет свое войско могучее и опромное, мужественное и воинственное, и по повелению несотворимого бога нагрянет на агарцев, ринувшись, как лев..., уничтожит он агарцев и сына Исмаилова, ибо царь Визант будет мстить за царя Вагаршака»².

¹ Перу Аракела Багешского принадлежит, по нашим расчетам, не менее 80 произведений, которые подробно описаны в нашей упомянутой выше работе.

² Гос. Матенадаран АрмССР, рукопись № 3839, стр. 209а. Несомненно, что приведенный отрывок «пророчества» Агадрона отсутствовал в его начальной редакции: его содержание находится в прямом противоречии с предыдущими частями текста, в которых отчетливо проявляется враждебное отношение к Византии. Отметим, что использованный нами отрывок имеется даже в самом древнем экземпляре «пророчества» Агадрона, т. е. в рукописи № 1382 Гос. Матенадарана АрмССР, переписанной в 1219 г.

С этой точки зрения и понятно, почему армяне Византии, вместе с греками и итальянцами, так преданно принимали активное участие в деле героической защиты города в 1453 году, когда войска Магомета II воевали против него¹.

Поскольку в Византии видели потенциальную освободительницу Армении, постольку, естественно, известие о падении Константинополя было крайне тяжело воспринято как высшими слоями армянских феодалов, духовенства, интеллигенции, так и широкими массами армянского народа: с падением Византии армяне теряли опору в борьбе за свое освобождение. Абраам Анкирский и Аракел Багешский в своих скорбных поэмах оплакивая падение Константинополя, выражали глубокое возмущение, скорбь и печаль не только господствующего класса, но и других социальных слоев армянского народа по поводу захвата и разрушения турками византийской столицы и их отрицательное отношение к варварам-захватчикам. Давид Харбердский проклинает Луку Нотару как предателя, который раскрыл ворота своей родины перед врагом. «Как во дни святых Варданидов злой Сюнийский князь — отступник Васак был причиной разрушения и гибели страны армянской..., так и ныне низкий Кюрликэ... грек, отступивший от веры и проклятый богом»².

Однако армянские писатели, оплакивающие падение Византии, не хотели верить, что византийская столица навсегда останется в руках варваров. Они надеялись на ее освобождение. Этот мотив звучит в поэме и Аракела Багешского и Абраама Анкирского. Вера в предстоящее освобождение Византии на короткое время окрепла под

¹ См. К. Н. Григорьян, «Из истории русско-армянских культурных связей X—XVII веков» (Академия наук СССР. Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы, IX. Москва—Ленинград, 1953), стр. 332—333.

Здесь указаны относящиеся к этому факту источники.

² Г. Срандзянц, «Торос ахбар», на арм. яз., ч. II, Константинополь, 1885, стр. 380.

влиянием пришедшей оттуда легенды о бегстве императора Константина на Запад.

Одновременно воскресают армянские предания, содержание которых по своему политическому смыслу сливается с византийской легендой. Еще во времена существования Киликийского государства, когда армяне находились в непосредственном и долгом общении с государствами крестоносцев (XI—XIII вв.), появилось несколько литературных апокрифических произведений [«пророчества», приписываемые Нерсесу Парфянину и философу Агадрону, на которых намекает Аракел Багешский («святые отцы»)], согласно которым армянский народ, попав под иго агарян, должен был освободиться с помощью франков (римлян)¹. Содержание этих «проро-

¹ Пророчество Нерсеса введено в биографию Нерсеса Парфянина, армянского патриарха IV в., написанной историком IX в. Месропом Ерецом. Эта биография дошла до нас и в обширной и в краткой редакциях. Обширная редакция составляет вторую часть книги, озаглавленной «Паралипоменон армянский и грузинский» (Мадрас, 1775). Она издана отдельно, без указания имени автора, под заглавием «История счастливой жизни и смерти блаженного божьего мужа, святого и великого Нерсеса и о том, что он сказал пророческим духом до происшествия» (Константинополь, 1737). Краткая редакция, также анонимная, издана в томе VI серии «Соп'ерк' айкаканк'» (Венеция, 1853) Она переведена на французский язык Н. Эмином — «Généalogie de la famille de saint Grégoire, illuminateur de l'Arménie, et vie de saint Nersès, patriarche des Arméniens, par un auteur anonyme de Ve siècle» (См. в сборнике V. Langlois, «Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie», vol. II, Paris, 1863), p. 17—44). Многочисленные рукописные экземпляры этого «пророчества» содержатся в Гос. Матенадаране АрмССР.

Пророчество Агадрона не издавалось. По своему характеру оно связано с пророческими писаниями Мефодия Патарского (в арм. редакции), Нерсеса Парфянина и «святого и непобедимого философа» Агафангела (не историка), а также с «Видением Константиана Великого» и т. д. В Гос. Матенадаране АрмССР имеются многочисленные рукописные экземпляры этого текста, образующие три группы, между которыми нет особенно существенных редакционных различий. Древнейший экземпляр переписан в 1219 г. и носит следующее заглавие: «Слово непобедимого философа афинянина Агадрона о пришествии доброго времени и святых царей и о гибели народа лучников» (рук. № 1382, стр. 309а—318б).

честв», а именно — поход франков, взятие Иерусалима, расширение похода на Восток, вплоть до Тавриза, и восстановление армянского царства, излагается и у Аракела Багешского.

Однако в передаче этих «пророчеств» Аракелом Багешским имеется характерная новая черта, которая отсутствует в упомянутых «пророчествах»: поход франков, по мысли армянского автора, направится не прямо на Иерусалим, а сперва на Константинополь и только потом на Иерусалим. Он пишет:

«Волею всесильного спасителя
Они возьмут первым долгом Стимбол,
А потом двинутся дальше
И распространятся по всему миру»¹

Надо думать, что это «отклонение» в «пророчестве» у Аракела Багешского возникло под непосредственным влиянием последних событий, связанных с судьбой Византии и нашедших свой отклик в его творчестве. Дело в том, что среди лживых обещаний о помощи, данных папой Евгением IV прекам во время флорентийских переговоров, был пункт о том, что «крестовый поход, предназначенный для освобождения Иерусалима, должен был пройти через Константинополь»².

Однако Западная Европа, раздираемая борьбой феодальных государств, отнюдь не намерена была действительно организовать крестовый поход против турок. Особенно вероломную политику в этом вопросе вело папство. Римские папы, которые обычно претендовали на роль организаторов крестовых походов, прикрывая свои

подлинные захватнические цели благочестивой фразеологией (о спасении «гроба господня» и т. п.), предательски чинили всякие препятствия организации похода против турок, когда это противоречило их интересам.

В этом отношении весьма показательное поведение папы Александра VI. В 90-х годах XV в., т. е. спустя несколько десятков лет после падения Константинополя, французский король Карл VIII готовился направиться в Италию, рассчитывая, что «завоевание Неаполитанского королевства будет прелюдией к завоеванию Константинополя»¹. Папа Александр VI, который не хотел появления Карла VIII в Италии, предательски сообщил через своего тайного посланца султану Баязиду II о том, что «король Франции с опомными силами, и наводя страх, и главным образом, с помощью Миланского государства, бретонцев, португальцев, нормандцев и других народов, идет сюда — в Рим, чтобы взять султана Джема,* брата Вашего Величества, чтобы завоевать Неаполитанское королевство и прогнать оттуда короля Альфонса... [Король Франции] идет, не только чтобы взять султана Джема и завоевать упомянутое королевство, но и, как должно быть известно Вашему Величеству, перейти в Грецию и завоевать страну Его Величества, и говорят, что того же султана Джема направят вместе с армией в Турцию»².

¹ Об этом проекте Карла VIII и походе в Италию см. T. G. Djuvara, «Cent projets de partage de la Turquie (1281—1913», Paris, Librairie Félix Alcan, 1914, p. 47—50. Donato da Lezze, «Historia turchesca (1300—1514)», Bucureşti, Institut de Arte Grafice «Carol Göbl», 1900, p. 196—200 (по Marino Sanuto, «Spedizione di Carlo VIII in Italia», ed. Rinaldo Fulin, Venezia, 1873).

* Джем — брат султана Баязида II, считавший себя законным наследником престола; он объявил себя царем в Брусе (Бурсе) и воевал против Баязида, но вынужден был отступить и искать убежища в Европе, где и стал пленником и заложником. В это время он находился в распоряжении папы.

² Donato da Lezze. «Historia turchesca», p. 196—197.

¹ Аракел Багешский, «Плач о столице Стимболе», строки 181—184.

² Ch.—J. Héfélé, «Histoire des conciles d'après les documents originaux», t. XI, Paris, Librairie Adrien Le Clerc, 1876, p. 438.

После этого папа Александр VI с радостью выполнил «спасительное» указание, полученное от султана, положив конец жизни Джема при помощи куска отравленного сахара¹.

Запад всегда обманывал попавшие под власть турок народы Востока, в том числе и греков, обещаниями о помощи; правящие классы Западной Европы иногда даже организовывали походы против Османской империи, но это делалось отнюдь не с целью действительного освобождения угнетенных турками народов. Феодалы Запада руководствовались исключительно собственными корыстными интересами. Обещания о «помощи» были прямым обманом тех, кому расточались эти обещания. Организаторы крестовых походов против турок стремились лишь ввести в заблуждение изнывавшие под игом Османов народы с тем, чтобы во время походов, носивших чисто захватнический характер, поднять восстания внутри Турецкого государства. Не удивительно, однако, что в период, непосредственно следующий за падением Константинополя, эта грязная политика обмана, которую проводил феодалы Запад, маскируя свои подлинные агрессивные намерения демагогическими лицемерными фразами о помощи единоверцам, получила известные шансы на успех. Насквозь лживые, но по видимости исполненные благожелательности и искреннего сочувствия, обещания о помощи находили благоприятную почву среди массы византийского народа, неожиданно попавшего под ярмо рабства.

Как известно, причинами падения Византии являлись не только внешнеполитические обстоятельства, но и, главным образом, экономические и социальные условия

внутренней жизни империи, — экономический упадок Византии и обострение социальных противоречий византийского феодального общества. Немалую роль в гибели Византийского государства сыграла также ожесточенная борьба внутри господствующего класса империи, ослабившая империю перед лицом турецких завоевателей. Накануне турецкого завоевания в Византии происходила острая борьба трех политических течений — преко-православного, западнического-латинофильского и туркофильского¹. Здесь важно выяснить политическую позицию партии латинофилов — сторонников сближения с Западом. История последних лет существования Византийской империи свидетельствует о том, что латинофильская партия сыграла глубоко вредную роль по отношению к своему народу. Латинофилы поддерживали пустые и ложные надежды на помощь Запада, и сами они превратились в конечном счете в орудие корыстолюбивой и хищнической политики папской курии.

Непосредственно после падения Константинополя именно в среде сторонников западнического направления родилась легенда о бегстве византийского императора Константина XI на Запад.

Как известно, последний византийский император Константин Драгад, принявший в мае 1453 г. личное участие в защите столицы от турок, пал в сражении. Правда, источники не согласны друг с другом по вопросу о том, при каких обстоятельствах погиб Константин: некоторые полагают, что он пал под сабельными ударами янычар у ворот св. Романа, другие — что он был задав-

¹ О византийских политических партиях и об их социальном составе см. З. В. Удальцова, «Борьба партий в Византии в XV веке и деятельность Виссариона Никейского», *Византийский Временник*, т. II, Москва, 1949. Ее же, «Борьба византийских партий на Флорентийском соборе и роль Виссариона Никейского в заключении унии», *Византийский Временник*, т. III, Москва, 1950.

¹ *Ibidem*, p. 200. J. von Hammer, „Geschichte des Osmanischen Reiches“, Bd. I, Pesth, C. A. Hartleben's Verlag, 1834, S. 620. Lebeau, „Histoire du Bas-Empire“, t. XXI, Paris, Firmin Didot frères, 1836, p. 443 (в приложениях J. de Saint-Martin).

лен толпой в проходе тех же ворот, где в результате паники погибло 800 человек¹.

Однако, несмотря на отчетливо засвидетельствованный источниками исторический факт гибели последнего византийского императора, создалась легенда, согласно которой он якобы не погиб во время героической обороны Константинополя, а бежал в Италию. Эту легенду передает, например, Абраам Анкирский, который находился в городе во время его осады и падения:

«Некто из франков,
Которого звали капуданом,
Забрал царя и знать
И на судне бежал морем»².

То же самое говорит и Давид Харбердский, живший далеко от Константинополя. В том же 1453 г. в Харберде он со следующими подробностями записывает легенду о бегстве Константина, связывая ее с предшествующими событиями:

«И вот в этом году город Стамбол был взят у греков. Царь, которого звали Хондкар, с пятьюстами тысячами всадников и пехотинцев и с кораблями целых три года воевал со Стамболом, а предводитель франков, по имени царь Пап, вызвал патриарха греческого, бывшего в Стамболе, как и царя греческого, дабы установить единую веру в городе Риме, и они, патриарх и царь, оставались там целый год у царя Папа. А когда они вновь вернулись в Стамбол, князья греческие заподозрили патриарха и царя в переходе во франкскую веру. Они много раз клялись, но князья греческие не верили им. И

¹ G. Schlumberger, «Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453», 3me éd., Paris, Librairie Plon, 1914, p. 310—311 et 313—316.

² Абраам Анкирский, строки 105—108.

затаили злобу греческие князья против своего царя и патриарха и больше не поддерживали их. Один из греческих князей, по имени Кюрликэ, через послов и посредников тайно сообщил царю Хондкару: «Я сдам город Стамбол, не уходи отсюда». И вот однажды, когда шла война, и у турок из ста тысяч в бою было убито пять тысяч человек, а у греков десять тысяч, этот князь Кюрликэ открыл одни ворота города... и вошли турки вместе со своим царем в город. А патриарх и царь... сев на большой корабль, вместе с большим скопищем, примерно в двадцать тысяч человек, бежали в Рим, забрав с собою все реликвии»¹ и т. д.

Это легендарное сказание оказало известное влияние и на «Плач» Аракела Багешского. Не подлежит сомнению, что эта легенда идет от греков: Абраам Анкирский, который после падения города находился там еще самое меньшее пять месяцев² и там же написал свою поэму, отразил в этой последней легенду, имевшую хождение среди населения Константинополя.

В легенде о бегстве Константина, с одной стороны, нашли свое воплощение некоторые исторические элементы политической ситуации, существовавшей в Константинополе до его падения, а, с другой стороны, в особенности в ней отразилась политическая и идейная атмосфера, создававшаяся непосредственно вслед за падением города.

С этой точки зрения источник возникновения легенды следует искать в последних событиях общественной жизни Византии, иначе говоря, в борьбе политических течений или партий, имевшихся у византийцев.

Не касаясь более раннего периода, отметим, что еще в 1438/1439 г. на Ферраро-Флорентийском соборе, созван-

¹ Г. Свандзтянц, «Торос ахбар», ч. II, стр. 379—380.

² Абраам Анкирский, строки 265—272, говорит об армянских переселенцах, доставленных в Константинополь из Анкиры в октябре того же года.

ном папой Евгением IV (в деятельности собора принят участие византийский император Иоанн VIII вместе с патриархом Иосифом II и многочисленными представителями греческой церкви), греческая сторона после долгих переговоров подписала акт о церковной унии, получив взамен от папы обещания о помощи в борьбе против турок¹.

После этого, несмотря на то, что акт об унии дал повод к весьма серьезному возмущению и волнениям в Константинополе и не был одобрен греческим духовенством, вследствие чего и остался лишь клочком бумаги, последний император Константин Драгад, видя, что существованию империи более чем когда-либо угрожает опасность со стороны султана Мехмеда II, вынужден был вновь просить помощи у папы Николая V, обещая провести в жизнь унию; из Рима с требованием окончательного проведения унии в жизнь был послан с небольшим военным подкреплением в качестве уполномоченного один из участников флорентийского собора, известный своей предательской деятельностью, кардинал Исидор Русский, который приехал в Константинополь в ноябре 1452 г. Вновь поднялась волна гнева и раздражения самых широких слоев византийского народа, и, прежде всего, так называемой православной партии, возглавляемой Георгием Схоларием, сделав невозможным какое-либо продвижение в осуществлении унии².

¹ Ф. И. Успенский, «История византийской империи», т. III, Москва—Ленинград, Изд. Академии наук СССР, 1948, стр. 770—773. Подробную историю переговоров см. Ch.-J. Héfélé, «Histoire des conciles d'après les documents originaux», t. XI, p. 377—482. Также E. Gibbon, «Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire Romain», t. II, Paris, Société du Panthéon littéraire, 1843, p. 838—845, et 856—857.

² Ф. И. Успенский, «История Византийской империи», т. III, стр. 779—780. G. Schlumberger, «Le siège, la prise et le sac de Constantinople» etc., p., 7—10. E. Gibbon, «Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire Romain», t. II, p. 878—879.

В конечном итоге партии латинофилов не удалось осуществить свои планы, и в то время как она боролась против своих противников, город был захвачен турками.

Однако пользуясь тем, что в народе ничего точно не знали об обстоятельствах смерти императора, используя также тот факт, что император до последнего времени был главой латинофильского течения, западническая партия сразу же начала распространять слух о том, что Константин якобы не умер, а уехал со своими придворными в Рим, откуда вскоре вернется с помощью латинян, и что в Рим увезены также «святые» мощи и другие святыни столицы, значение которых в данном случае понятно.

Давид Харбердский, согласно сообщению которого император и патриарх бежали вместе, говорит, что они «за месяц до этого приготовились бежать, ибо они знали... ибо бог поведал им...»¹ и т. д.

Это вымышленное бегство воспринималось народными массами как дело «божественного провидения», целью которого было, конечно, спасти народ от варваров-завоевателей. Латинофилы же сеяли ложные надежды на помощь папства.

Мы отметили, что в легенде о бегстве Константина нашли свое воплощение некоторые исторические элементы ситуации, существовавшей в Константинополе до его падения. Каковы же эти элементы в легенде?

В легенде говорится, например, что последний император и патриарх — как подробно говорит об этом Давид Харбердский, — по приглашению «царя Папа» (папы римского) поехал в Рим, «дабы установить <единую> веру»; пробыв там один год, они вернулись в Константи-

¹ Г. Среандзьянц, «Торос ахбар», ч. II, стр. 380. К сожалению, текст в этой части, где, по-видимому, должны были быть и другие интересные подробности, имеет недостатки—сокращения, произведенные издателем в страхе перед турецкой цензурой.

нополь, где, однако, греческие князья, заподозрив их в принятии латинской веры, оказали им сопротивление, «и затаили злобу греческие князья против своего царя и патриарха и не присоединились к ним»; а когда турки ворвались в город, они (царь и патриарх) бежали опять в Рим¹.

В передаче этих событий, содержащихся в легенде, действительно, имеется определенное зерно, а именно: реальные факты, отразившиеся в легенде, относятся не к правлению Константина Драгада, а к Ферраро-Флорентийскому собору (1438/1439 гг.), на котором лично присутствовали предшественник Константина — император Иоанн VIII и патриарх Иосиф II, «дабы установить <единую> веру»; вернувшись с собора, они, действительно встретили в Константинополе месть, злобу и сопротивление. Однако Константин никогда в Италии не был. Что касается патриарха, то в легенде опять-таки допущено искажение: Иосиф II скончался во Флоренции, он не возвратился в Константинополь. Говоря о возвращении Иосифа II к патриаршему престолу, легенда путает его с одним из деятелей Флорентийского собора — Григорием Мелиссином, который впоследствии был возведен на патриарший престол под нажимом Рима, а в годы царствования Константина укрывался в Риме, спасаясь от гнева противников унии.

Получившие отражение в легенде отголоски исторических событий — прошлой деятельности самой западной партии, будучи соединены с именем последнего императора, должны были теперь, после захвата Константинополя турками, сыграть определенную демагогическую роль, направив ожидания масс в заведомо ложную сторону — на Запад.

Однако демагогическая агитация латинофилов имела лишь временный и преходящий успех, ибо реальная дей-

¹ См. выше.

ствительность должна была вскоре подсказать греческому народу иной выход из создавшегося положения. О том, что это был за путь, каков был этот начавший вскоре намечаться выход, — можно судить на основе греческого народного сказания, появившегося уже позднее легенды о бегстве Константина Драгада, и других подобных легенд политического характера. Это народное греческое сказание связывало надежду на освобождение не с Западом, а с Севером. Согласно этому сказанию, сохранившемуся в памятниках грузинской письменности, на надгробном камне Константина Великого была якобы найдена надпись, в которой сообщалось о ниспровержении в будущем турецкого господства и освобождения Константинополя с помощью русского и других славянских народов. Здесь, между прочим, говорилось следующее:

«Целый ряд народов соединится на Черном море и на суше. Исмаэлиты потерпят поражение, и власть их народа, ослабев, лишится уважения: народы России и окружающих стран, объединившись, завоюют Исмаэла, возмут семь холмов и всю их округу»¹.

Считали, что разгадка этой пророческой надписи была будто найдена во времена императора Иоанна VIII Палеолога одним из энергичных деятелей антилатинской греко-православной партии — Георгием Схоларием, однако совершенно очевидно, что создание самого сказания относится к более позднему периоду, так как в нем говорится о завоевании Константинополя и других стран турками.

Возвращаясь к легенде о бегстве Константина Драгада, следует отметить значение ее освещения с точки зрения оценки армянских первоисточников, относящихся к падению Византии. Абраам Анкирский, который был очевидцем осады, падения и разрушения Константинополя,

¹ Lebeau, „Histoire du Bas-Empire“, t. XXI, p. 330 (в приложениях М.-Ф. Brosset).

дает очень точные и верные сведения об этих событиях; однако, казалось, ценность его показаний снижалась тем, что он воспроизводит данные легенды о бегстве императора, легенды, которая далека от исторической правды. Теперь же, посредством освещения легенды, выявляется, что Абраам Анкирский также верно передает и сказание, действительно имевшее распространение в народе. Что же касается Аракела Багешского, то нам теперь понятно, каким образом у него — и притом в таких свежих красках — вновь всплыла на поверхность давно уже потерявшая свою политическую силу мечта о крестовых походах, и под влиянием какой атмосферы наш автор предался этой мечте в надежде на освобождение Византии и Армении.

* * *

Имея в виду важность изучения армянских первоисточников для освещения вопроса о падении Константинополя, мы публикуем оригиналы и перевод на русский язык текстов современных этим событиям армянских авторов Абраама Анкирского и Аракела Багешского, а также отрывок из стихотворной «Краткой 400-летней истории Османских царей» известного армянского писателя и ученого XVII века Иеремии Челеби Кеомурджяна, относящийся к этим же событиям. Перевод текстов с древнеармянского выполнен С. С. Аревшатяном.

Из этих материалов тексты Абраама Анкирского и Аракела Багешского вместе с нашим исследованием были опубликованы на русском языке (в переводе С. С. Аревшатяна) еще в 1953 году в VII томе «Византийского Временника», посвященном 500-летию падения Константинополя. Там наша публикация озаглавлена — «Армянские хронисты о падении Константинополя»¹ и занимает страницы 444—466.

¹ Данное, не совсем подходящее заглавие поставлено редакцией «Византийского Временника» без нашего согласия. Абраам Анкирский и Аракел Багешский не хронисты, а поэты.

Кстати, необходимо отметить, что эти тексты в свое время были опубликованы также в переводе на французский язык. «Плач» Абраама Анкирского переводился трижды: 1) Eug. Boré, „*Élégie sur la prise de Constantinople; poème inédit et extrait du manuscrit 80 arménien de la Bibliothèque Royale*“, *Nouveau Journal Asiatique*, t. XV, 1835, p. 271—298. 2) „*Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul, traduite de l'arménien par M. Brosset*“, в следующем издании: Lebeau, „*Histoire du Bas-Empire. Nouvelle édition, revue entièrement, corrigée et augmentée d'après les historiens orientaux, par M. de Saint-Martin*“, t. XXI, Paris, chez Firmin Didot frères, 1836, p. 307—314. 3) «*Abraham prêtre arménien. Mélodie élégiaque sur la prise de Stamboul, traduite et rendu à son vraisens avec l'assistance d'un savant distingué de la nation et publiée par le Dr. phil. A. Dethier*», в следующем сборнике: A. Dethier, „*Monumenta Hungariae historica*“, vol. XXII, seconde partie, Buda-Pest, 1872, p. 225—248¹. А перевод „Плача“ Аракела Багешского „*Lamentation sur la prise de Constantinople*“ был опубликован в следующем сборнике: A. Tchobanian, „*La Roseraie d'Arménie*“, t. III, Paris, Ernest Leroux, 1929, p. 109—118.

Армянские оригиналы текстов Абраама Анкирского и Аракела Багешского составлены нами путем сличения многочисленных экземпляров, причем первый на основе 17-ти, а второй — 15-ти полных или дефектных экземпляров; из них 13 экземпляров являются рукописями Гос. Матенадарана АрмССР. А оригинал текста Иеремии Челеби Кеомурджяна извлечен из единственного рукописного экземпляра, находящегося в Гос. Матенадаране АрмССР.

¹ Это злополучное издание не вышло за стены типографии, ср. K. Krumbacher, „*Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches*“, München, 1897, s. 312.

ТЕКСТЫ

I

АБРААМ АНКИРСКИЙ

ПЛАЧ НА ВЗЯТИЕ КОНСТАНТИНОПОЛЯ

- В девятьсот втором году,¹
 2 В горькую, тяжелую годину,
 Сильно разгневался боже
 4 На греческий народ.

- Зловещий султан появился.
 6 Звали его Мухаммедом,
 Внуком Отмана был он по роду
 8 И сыном великого Мурада хункяра.

- Вначале как-будто он малое задумал,
 10 Но только исполнил, оказалось опасным.
 Начал он строить крепость на взморье,
 12 Звался который Александра² проливом.

- И, начав постройку, завершил ее вскоре
 14 За лето одно, в три месяца.
 И стояла она в пяти милях
 16 От Галаты — города франков.

¹ По армянскому летоисчислению 902 г. = 1453 г. н. э.

² Автор называет проливом Александра (Богаз-Александр) Босфор или ту часть Босфора, которую турки и поныне называют Богаз-ичи. Упоминаемая крепость, которая находится на европейском берегу пролива, в свое время была названа Богаз-кесен, а сейчас известна под названием Румели-гисар.

- К себе вновь вернулся он,
18 К трону своему в Адране¹.
И задумал что-то коварное
20 Против Византии — города великого.

- Зимой в логове все обдумал.
22 Подготовил все к войне
И издал приказ на весь мир:
24 «Идите все на газават!»²

- Во вторую субботу великого поста³,
26 Двинулся, пошел он на город,
Всадников собрал без числа и счета,
28 Было их без малого тысяч семьсот⁴.

- Обложили город со всех сторон,
30 Окружили с суши и с моря,
И прибывало войско турецкое,
32 Все убывало войско христианское.

- А царь Стамбола
34 Совсем был бессилен,
К франкам он обратился,
36 Чтоб на помощь поспешили.

- Но безжалостные латиняне
38 Непристойное захотели взамен:
«Обратись в нашу веру,
40 Предоставь нам твой город».

¹ То есть Адрианополь, по-турецки Эдирне. Этот город, захваченный турками в 1360 г., был столицей султанов до 1453 г.

² По-арабски *газа* означает „священная война мусульман, газават“.

³ По армянскому церковному календарю вторая суббота великого поста в 1453 г. приходилась на 24 февраля.

⁴ Во всех экземплярах рукописи „700 000“, кроме одного, где стоит „7100“.

- И когда царь Константин
42 Согласился с ними,
Разделился народ надвое —
44 Одна половина на греческой стороне, другая —
на латинской.

- Но случилась с ними неудача,
46 С греками и с франками.
Подул буйный северный ветер,
48 Сорвав южный ветер — «лодос»¹.

- Все военные и другие суда,
50 Что собирались идти на подмогу,
Неудачливые, качаясь,
52 Остались там же, где и стояли.

- А злой султан Мухаммед
54 Поставил пушку промадную,
Кто видел ее — восхищался,
56 А кто слушал — удивлялся.

- И нять башен городских
58 Разрушил он, сравнив с землей,
По морю дорогу проложил,
60 И двигались по ней, как по суше.

- Держал он речь перед войском,
62 Подбадривал всех:
«Слушайте, мусульмане!
64 Даю вам все,

- Отдаю великий град Стамбол
66 Вам на поток и разграбленье,

¹ *Лодос* на турецком языке означает „южный ветер“.

Людей, скот, всякое добро,—
68 Кто что возьмет — будет его!»

И двадцать восьмого дня
70 Месяца мая,
В понедельник,
72 Когда справлялся Рифсимянский праздник¹,

Под вечер они напали, продвинулись,
74 Дошли до края рва,
Притащили таран,
76 Приставили лесницы.

И завязался бой
78 До самого рассвета,
А половина их, сев на суда,
80 Обложила (город) с моря.

И когда взошло солнце
82 Во вторник, на третий день
Армянского месяца мехек,
84 В Гайианянский праздник святой²,

Господь, преисполненный гнева
86 На Константинополь,
Отдал его в руки ненавистных,
88 Злые враги заполнили его.

¹ По армянским святам *Рифсимянский праздник* (праздник Рифсимянских дев) в 1453 г. действительно приходился на 28 мая, понедельник.

² По передвижному армянскому календарю 3-е число месяца мехек в 1453 г. соответствует 29 мая. В этот день, вторник, согласно армянским святам, был *Гайианянский праздник* (праздник Гайианянских дев).

А царь и войско его
90 Что было сил бросались в бой,
Но не смогли устоять.
92 Отказал им бог в помощи,

Ибо они разделились на две части,
94 Не смогли объединиться,—
Кто был за царя,
96 А кто говорил — отдадим (город) турку.

Как буйный поток
98 Ворвались турки в город,
Многие по стенам вскарабкались,
100 Остальные веревками подняли друг друга.

Когда царь увидел это,
102 Потерял надежду на бой,
И решил бежать, ибо
104 Обрушился на него гнев божий.

Некто из франков,
106 Которого звали капуданом¹,
Забрал царя и знать
108 И на судне бежал морем.

А мусульмане, войдя,
110 Ввалившись в город,
Первым делом заняли дворец
112 И царские покои.

Оттуда они двинулись
114 К главному собору,
Который назывался Софией
116 И был тронем патриарха.

¹ *Капудан*—турецкая форма слова *капитан*, „командир корабля“, „адмирал“.

Множество мужей христианских,
118 Сплотившись там вступили в бой,
Горя рвением,
120 Как дети над родителем.

И отдали жизнь свою,
122 Как овцы пошли на бойню.
Множество людей пало под мечом,
124 И кровь текла потоком.

А злой султан Мухаммед,
126 Войдя в большой собор,
Был в ликовании безмерном,
128 Что достиг желанной цели.

А несметные полчища, что вошли за ним,
130 Рассыпались по улицам
И рычали, как звери,
132 Жаждающие крови.

Перебили всех,
134 Кто был в числе воинов,
А остальных мужчин и женщин
136 В плен увели.

Малолетних детей
138 Бросали на камни,
Вырывая их из материнских рук,
140 Стариков пронзали мечами.

Никто не в силах описать
142 Иль передать словами
Их плач и крики,
144 Вопли и стенанья.

Всех, сколько было, монахов,
146 Которых зовут калогирами,
И множество женщин,
148 Называемых калогирийками,

Схватили и потащили,
150 Чтоб связать и пленить.
А они сопротивлялись сильно
152 И валялись наземь.

Многие, становились на колени,
154 Добровольно подставляли шеи под мечи
И желанную мученическую смерть
156 Тут же принимали.

Богом украшенные церкви
158 Безжалостно были разгромлены,
Расхищены священные
160 Сосуды и украшения.

Святые мощи мучеников,
162 Что с почетом там хранились,
Все, бросив под ноги, растоптали
164 И в пыль обратили.

Могилы императоров
166 Под мраморными плитами
Вскрыли они и разграбили,
168 А кости все раздробили.

И ни одна из этих святынь
170 Не сотворила чуда,
Все они хранили глубокое молчание
172 Из-за множества грехов наших.

Побросали они вниз колокола,
174 Перебили клепала,
Уничтожили крест
176 И разбросали святое причастие.

Забрав добычу и пленных,
178 Все вынесли из города.
От трех часов до девяти
180 Ничего не оставили в городе.

И великого князя греческого
182 По имени Кир Лука
Они нашли и поймали,
184 Привели к злому султану.

Этот любовно чествовал его,
186 Пока не выведал тайну,
Потом приказал обезглавить,
188 И вместе с ним двух его сыновей.

И все мусульмане, что были там,
190 Ликовали и веселились,
Сильно довольные
192 Радостную весть сообщали друг другу.

«Вечный Стамбол, который никогда
194 В руках у турок не был,
Теперь, в это последнее время¹,
196 Всевышний отдал нам».

¹ Новозаветное выражение „последнее время“ содержит в себе намек на те пророческие писания, в которых говорится о пришествии Антихриста и о конце света (Мефодий Патарский и др.). Согласно этим пророчествам, с приближением „конца света“ усилится власть мусульман.

А все христианские народы
198 Были глубоко опечалены этим,
Ибо город-убежище
200 Попал в руки чужеземцев.

Множество вещей было похищено:
202 Серебро, золото и жемчуг,
Драгоценные камни,
204 Каких свет не видывал,

Отборные церковные сосуды,
206 Жемчуга и драгоценные
Евангелия в серебряных обложках
208 С картинами превосходными —

Все увезли в Адриану,
210 Бурсу заполнили,
И в Анкиру много чего увезли,
212 Распылили по всему свету.

Огромное множество книг увезли.
214 Дивились турки, глядя на них,
Без числа и счету книг христиане купили,
216 Но большинство так и осталось у турок.

Что касается людей, то в плен увели
218 И знатных, и простолюдинов,
И множество духовных лиц, —
220 Не было числа этим людям.

Множество стариков, детей, юношей,
222 Женщин и девушек
Они развеяли, как пыль,
224 По всем уголкам земли.

В маленьком городе — Галате,
226 Что был во власти франков,
Знатные люди сели на судно
228 И бежали через море.

А оставшиеся из них
230 И всякие там старшины
Со страхом и трепетом
232 Пришли и пали султану в ноги.

И он потребовал от них:
234 «Подчиняйтесь моим приказам,
Разрушите городские стены
236 И крепкую башню с часами».

И они послушно
238 Исполнили его приказ,
Разрушили (стену) со стороны суши
240 И сравнивали ее с землей.

Название Стамбол,
242 Что означает «в город»¹,

¹ Этимология, приводимая автором, поясняющим, что *Стамбол* (Стампол) означает «в город», полностью соответствует признанному в филологии мнению о том, что форма *Стамбол* (Стампол) происходит от греческой формы εἰς τὴν πόλιν, что означает «в город» или «к городу» (см. „The Encyclopedia of Islam“, vol. I, Leyden--London, 1913, p. 867). В армянских первоисточниках уже в XII в. также встречается соответствующая вышеупомянутой форме *Стимбол* (Стимпол), (ср. Гарегин I католикос [Овсепян], „Памятные записки манускриптов“, на арм. яз., т. I, Антилиас, 1951, стр. 419). Однако нам кажется, что форма *Стимбол* есть народная этимология формы *Стамбол*, происхождение которой следует искать в сокращении подлинного названия <Кон> стан <тино> поль.

(Султан) переименовал в Исламбол,
244 То есть «множество мусульман»¹.

Достославный (храм) Софии,
246 Что означает «мудрость»,
Он превратил в главную мечеть,
248 Оставив то же название — София.

Городом править назначил
250 Властителя по имени Сулейман,
Дав ему множество войск,
252 А судьей назначил Кара-кати.

И вновь издал он строгий приказ,
254 Горький для слуха,
По всем городам преческой страны,
256 Что были под властью его.

Он приказал — снять людей со своих мест,
258 Привести и заполнить город.
Большим горем это было для турок,
260 И проливали они горькие слезы.

Ибо разлучали отцов с сыновьями,
262 Дочерей с матерями,
Братьев друг от друга,—
264 Многие лишились своих родных.

¹ Эта связь *Стамбол*—*Исламбол* также известна в филологии. Турки придали форме *Стамбол* свою этимологию, выражающую новое содержание: *Исламбол*, т. е. «изобилие ислама» (*ислам+бол*). В турецкой литературе вообще употреблялась эта форма. И. Мортдманн считает, что форма *Исламбол* впервые появилась в XVI в. (см. „The Encyclopedia of Islam“, vol. I, p. 867), однако это опровергается стихами Абраама Анкирского. Быть может, первое письменное упоминание формы *Исламбол* принадлежит Абрааму Анкирскому.

- И не одних лишь турок,
 266 Коснулось это и христиан.
 Двадцать восьмого октября
 268 Четырех армян привезли из Анкиры:
- Аствацатура Сатылмиша,
 270 И Симеона Барипашу,
 И Айвата сына Папа,
 272 И парона Горга хешим-хаджи¹.
- Пора кончать повествованье,
 274 Чем длиннее рассказ, тем больше скорби.
 В девятьсот втором году
 276 Турки взяли Византию.
- Мы горько оплакиваем,
 278 Со стоном проливаем слезы
 И вздыхаем скорбно,
 280 Жалея город великий.
- Братья единоверцы,
 282 Отцы и возлюбленные мои!

¹ После падения Константинополя турки насильно переселили сюда из различных мест своих владений большое количество не-греков, чтобы создать противовес влиянию греческого элемента. Упомянутые здесь 4 именитых анкирских жителя были первыми армянами, перемещенными в Константинополь. Есть сведения, что через несколько лет после этого, до 1464 г., сюда было перемещено из Анкиры еще большее количество армян (см. безымянную памятную запись Гос. Матенадарана АрмССР, рукопись № 2549, стр. 255а). В 1461 г. в Константинополь были насильственно переселены армяне из Трапезунта (ср. памятную запись Аветика Трапезунтского, Гос. Матенадаран АрмССР, рукопись № 7831, стр. 295б); в 1479 г. из Карамании (см. памятную запись Мартироса Караманского, опубликованную в журнале "Андес Амсореа", 1895, стр. 247), а в дальнейшем и из других мест.

- Сочините скорбный плач
 284 О том, что произошло.
- Константинополь славный,
 286 Бывший треном для царей,
 Как теперь ты мог быть сокрушен
 288 И поправ неверными?!
- Константинополь избранный,
 290 Ты, названный матерью городов,
 Отдан врагам и находишься
 292 В руках притеснителей.
- Великий царь Константин,
 294 Что царствовал в Риме
 И вместе с патриархом Сильвестром
 296 Уверовал в Христа,
- Повстречался в пути с тобою,
 298 Увидел тебя и сильно возлюбил,
 И сделал местом своего трона,
 300 Назвав тебя новым Римом.
- На твоём троне сидел великий Феодосий
 302 С двумя сыновьями,
 Аркадием и Гонорием,
 304 А затем и Феодосий Малый.
- Царствовавший здесь Юстиниан
 306 Был знаменитейшим, великим императором,
 Он возвеличил тебя
 308 И построил Софию.
- Напротив дверей церкви
 310 Он поставил очень высокую

Статую медного всадника,
312 Изображающего его самого.

Язычники, овладев тобой,
314 Осквернили твой храм святой,
Превратили тебя в развалины
316 И трупы божьих слуг бросили птицам
на съедение.

Их кровь текла вокруг тебя,
318 Никто их не хоронил,
Соседи стыдили тебя,
320 Ты стал посмешищем для окружающих.

Юноши твои были сожжены в огне,
322 Над девами никто не пролил слез.
Священники твои пали от меча,
324 И вдов твоих никто не оплакивал.

Не раздаются более в тебе звуки псалмов,
326 Служителей не стало,
Не слышно более сладостных мелодий,
328 Не слышно звона колокольного.

Обедни в тебе замолкли,
330 Не делят более тело-кровь божье,
Нежное пенье аллилуйи
332 Замерло и осеклось.

О, если бы всевышний вострепнулся
334 И, как сильный муж, проснувшись от вина,
Изгнал бы твоих врагов,
336 Утвердив тебя навеки.

Братья, мы должны помнить, что все,
338 Что случилось с ними,— это оттого,

Что святые были сильно не в почете
340 И истиной пренебрегали.

И предводители их, одержимые пороками,
342 Отошли от святынь,
Молитвы и обедни
344 Исполняли они неискренно.

Князья их судили неправедно,
346 Причиняли страданья сиротам и вдовам,
И народ безмерно
348 Предался бесчинству.

Из-за этого господь сильно разгневался
350 И, раздосадованный,
Нанес ужасный удар им,
352 Развевая их, как пыль.

Запомнив все это,
354 Будем держаться подалеже от грехов,
От обычных зол,
356 Предавшись добрым делам.

Обратимся мы с надеждой к церкви,
358 Почаще будем молиться,
Свято соблюдать посты,
360 Не отказывать в милостыне.

Признаёмся в своих грехах,
362 Покаемся со слезами,
Видя их, пощадим себя,
364 Чтоб не стать похожими на них.

Быть может, господь смилостивится
366 И избавит нас от бед,

Храня и жалея нас,
368 Отменит наказание,

Не вводя нас во искушение,
370 Избавив от злого дьявола,
Охраняя от зла неверных
372 И держа подальше от притеснителей.

Да поможет нам в день смерти
374 Ниспосланный добрый ангел;
Причастившись телом-кровью господа,
376 Да будем покрыты землей благословенной.

В день великого суда,
378 Услышав святой его призыв «Придите»,
Будучи отнесенными в правый ряд,
380 Будем вечно славить господа.

Я, грешный Абраам,
382 Сочинил плач сей с глубокой скорбью,
Ибо видел Константинополь
384 Во времена благие.

Оставаясь там три месяца,
386 И совершая обет перед святынями,
Я много раз своими глазами
388 Видел одежду Христа.

Умоляю вас я и прошу,
390 Тех, кто прочтет мой плач,
Если попадутся здесь ошибки,
392 Пусть не винят меня, пусть простят.

II

АРАКЕЛ БАГЕШСКИЙ

ПЛАЧ О СТОЛИЦЕ СТИМБОЛЕ

Народы все и племена
2 Оплакивают ныне тебя, Стимбол,
Ибо ты — бывшая честь и слава
4 Всех созданий, град Стимбол.

Был ты местом божества
6 И обителью его, Стимбол.
Сегодня стал вместилищем
8 Язычников, град Стимбол.

Земля и небо в один голос
10 Причитают над тобой Стимбол,
Хранили тебя силы небесные
12 И земные, город Стимбол.

Ангелы небесные прославляли
14 Тебя, бесподобный град Стимбол,
Небесные силы хранили тебя,
16 Великолепный град Стимбол.

Сегодня для злодеев
18 Ты стал пристанищем, Стимбол,
Исчезла честь твоя
20 И слава вся, Стимбол.

- Ты был вторым Иерусалимом,
22 Славный город Стимбол,
К тебе стремились все,
24 Чтобы славу узреть, Стимбол.

- Царственный город Стимбол,
26 Названный матерью городов, Стимбол,
Слава суши и моря ты,
28 Портовый град Стимбол.

- Константин, могучий царь,
30 Прославил тебя, великий Стимбол,
Дал он тебе, город Стимбол,
32 Имя свое — Константинополь.

- Он плачет сегодня в трауре,
34 Ибо пленили тебя, Стимбол,
Ибо в тебе хранилось
36 Богом украшенное тело, Стимбол.

- Грациан и Феодосий,
38 Сочините плач о Стимболе;
Гонорий и Юстиниан,
40 Пролейте слезы над Стимболом.

- Святые патриархи-богословы,
42 Вы благословляли Стимбол,
А сегодня предан проклятью
44 Великий святой град Стимбол.

- Иоанн Златоуст святой,
46 Приди и взгляни на Стимбол,
И прочти причитанья
48 Над тронном своим — великим Стимболом.

- Был ты светел, Стимбол,
50 Наподобие солнца, Стимбол,
Погас ты в зените
52 От рук неверных, Стимбол.

- Был ты источником жизни, Стимбол,
54 Для жаждущих, Стимбол,
Но иссякла твоя жизненная влага
56 Из-за неверных, Стимбол.

- Подобный райскому саду Эдему,
58 Посаженному божеской рукой, Стимбол,
Множество плодов бессмертия
60 Было собрано в тебе, Стимбол.

- Заглох ты от руки неверных,
62 Растоптан ты, Стимбол,
Пропала честь твоя
64 И слава вся, Стимбол.

- Сокровищница духовных даров
66 Всевышнего, Стимбол.
Внезапно был разграблен ты
68 Неверными, Стимбол.

- Ты жемчуг, проповедь
70 О господнем царстве земном, Стимбол,
И верующий всякий
72 Мечтал увидеть тебя, Стимбол.

- Как в святой Иерусалим,
74 Точно так же и к тебе, Стимбол,
С заветными мечтами шли,
76 Священного обета град, Стимбол.

- Был ты местом блаженства,
78 Предметом похвал, Стимбол,
Мерзким сегодня ты стал
80 И предметом брани, Стимбол.

- Проклятье тому мигу,
82 Когда мы услышали весть:
«Захвачен и турками пленен
84 Великий Стимбол!»¹

- Когда церковей твоих, Стимбол,
86 Колокола звонили,
Спускаясь плясали в тебе
88 Небесные силы.

- А теперь, вместо колоколов и обедни,
90 Мукри² кричат в тебе, Стимбол,
Во всех церквах
92 Читают намаз³, Стимбол.

- Небесное войско предалось печали,
94 Когда тебя захватили, Стимбол,

¹ Из этой строфы явствует, что Аракел Багешский не находился в Константинополе во время его осады и падения. Он выражает ту глубокую печаль, с какой была воспринята весть о падении Византии в далекой Армении. В связи с этим интересен также следующий отрывок из памятной записи Степаноса Чимиш-кацакского, сделанной в Авагском монастыре Камахского района Армении: „И множество бедствий произошло в наше время: был взят город Стимбол и множество жителей его было предано мечу и угнано в рабство, бесчисленное множество святых мощей было попорано неверными, и церкви стали обителью неверных и произошло множество других бедствий, и кто сможет пером их описать“. Гос. Матенадаран АрмССР, рукопись № 1309, стр. 261а.

² Мукри—по-арабски мусульманский священнослужитель, читающий Коран.

³ Намаз—молитва мусульман, совершаемая пять раз в день.

- Сокрушался по тебе весь мир,
96 Услышав это, Стимбол.

- Ибо для всех христиан
98 Ты радостью был, Стимбол,
И злились неверные,
100 Когда о тебе мы говорили, Стимбол.

- Сегодня посмешищем ты стал
102 Для всех язычников, Стимбол,
Ты горе причинил
104 Христианам всем, Стимбол.

- Назову тебя и настоящим твоим именем,
106 Избранный город — Византия!
Окружили тебя неверные
108 И объявили тебе газават.

- Божественная Византия,
110 Богоподобная Византия!
Была ты избрана богом,
112 Как город святых, Византия.

- Величественная Византия,
114 Великолепная Византия,
Драгоценный камень мира, Византия,
116 Славная Византия!

- Крепкий город, Византия,
118 Семихолмая Византия.
Все святые к тебе стекались,
120 Собирались, Византия.

- Город прекрасный, Византия,
122 Крепкие стены, Византия,

124 Радость для жителей
Земных и небесных, Византия.

126 Воспетое на всех языках,
Победное имя — Византия!

128 Все племена и народы
Чтили тебя, Византия.

130 Сегодня ты стала жалкой,
И слез достойна, Византия.

132 И повсюду услышали
О горе твоём, Византия.

134 Сменилась печалью
Радость твоя, Византия,

136 Во всем мире
О тебе говорят, Византия.

138 Окружили тебя неверные
И осквернили, Византия,

140 Стала посмешищем ты
Для соседей-язычников, Византия.

142 Как виноградник роскошный
Ты цвела, Византия,

144 Сегодня плод твой стал негодным,
Колючкой стал, Византия.

146 Византия, Византия!
Город Стимбол, Византия!

148 Названная Константинополем,
Кровью наполненная Византия.

150 Для ангелов, небесного войска,
Была ты пристанищем, Византия,

152 Сегодня стала местом дьяволов
Из-за грехов своих, Византия.

154 Место сбора святых отцов
И песнопений, Византия,

156 Сегодня ты стала местом
Сборищ для турок, Византия.

158 Исцелитель ран, Византия,
Опустил грехов, Византия,

160 Ты несла исцеление
Всем страждущим, Византия.

162 Но я надеюсь
Что, в конце концов, ты возродишься

164 И стряхнешь с себя
Ярмо неверных, Византия, Византия!

166 Ибо волею бессмертного царя
Двинется франкский народ,

168 О чем давным-давно уже
Говорили святые отцы.

170 Они говорили святым духом
И предвещали будущее —

172 Приход народа франков
В последние времена.

174 Объят любовью божьей
От мала до велика двинется

176 Мужественный народ,
Объединившийся в одно целое.

¹ Со следующей строки автор начинает описывать будущий поход франков (европейцев) на мусульманский Восток на основе «пророчеств» Нерсеса Парфянина (по обширной редакции) и философа Агадрона.

- Они придут по морю и по суше
178 Бесчисленные, как звезды,
Подбадривая всех
180 На ниспосланную богом войну.
- Волею всесильного спасителя
182 Они возьмут первым долгом Стамбол,
А потом двинутся дальше
184 И распространятся по всему миру.
- И пойдут они на восток,
186 И рыча, как львы,
Настигнут и изрубят
188 Всех неверных и восторжествуют над ними.
- Возьмут город Иерусалим,
190 Место воплощения господина-бога,
Золотом украсят могилу —
192 Дверь храма Воскресения.
- Ибо настало их время
194 По повелению Христа,
Как сказал в евангелии
196 Давным-давно сын божий.
- Будут ликовать народы христианские
198 В святом городе Иерусалиме,
Сгинут язычники и, как пыль,
200 Исчезнут бесследно.
- Блаженны все те,
202 Кто доживет до этого доброго времени,
Подобно старцу Симеону,
204 Который спасителя желал увидеть.

- И усилится тогда мощь креста .
206 Славой распятого царя,
А язычники все
208 Будут обречены на гибель.
- Войска франков будут бесчисленны,
210 Как песок на морском берегу,
И никто не сможет одолеть
212 Мужественных франков.
- Они, как молния в тростнике,
214 Стремительно низринутся на чужеземцев
И изгонят турок —
216 Противников креста святого.
- Возьмут они все земли греческие,
218 Дойдут до самого Египта,
Разрушат вместилище дьяволов —
220 Святое место неверных.
- Дойдут они до Персии¹,
222 Продвинутся до Даврежа²,
Войдут в Хорасан —
224 И всех угонят в плен.
- Весь мир просветлеет
226 От веры христианской,
Поголовно всех язычников
228 Прогонят с лица земли.
- Церкви разрушенные
230 Восстановят повсеместно,
И весь мир прославится
232 Молитвами Христа.

¹ В оригинале *Шахастан*—«Страна шаха».

² *Давреж*—старое армянское название города Тавриза.

- Просветлеет народ армянский,
234 Избавившись от чужеземцев,
Радостные, все будут ликовать,
236 Как во дни Просветителя¹.

- Когда Тиридат и Григорий святой
238 Поехали в Рим²,
Вместе с ними поехало туда
240 Семьдесят тысяч людей.

- Целый год там оставались
242 Просветитель с Тиридатом.
И каждый день Константин
244 Раздавал подарки их всадникам.

- Тогда же они союз заключили
246 И подписали договор,
Утвердили союз любви³
248 Между народом армянским и франками.

¹ Григорий Просветитель — основоположник армянской церкви и первый ее патриарх. Жил в начале IV в. во времена армянского царя Тиридата III.

² Согласно легенде, созданной латинофильской партией в период существования Киликийского армянского царства, царь Тиридат и Григорий Просветитель якобы ездили в Рим и заключили с императором Константином Великим и папой Сильвестром союз вечной дружбы между Арменией и Римом.

³ Речь идет о договоре, который будто бы заключили в Риме Тиридат III и Григорий Просветитель. Этот апокрифический документ, подложность которого давно доказана наукой, издавался несколько раз. В составе рукописи № 2272 Гос. Матенадарана Арм. ССР мы обнаружили образец его первого издания, который до этого не был известен. Это издание содержит также текст договора на армянском и итальянском языках и носит следующее заглавие: „Lettera dell' Amicitia e dell' Unione di Constantino gran Cesare...seritta nell' anno del Signore 316“ (In Venetia, M.DC.LXXXIII, Appresso Michiel' Angelo Barboni).

- И было там оставлено четыреста человек
250 Из рода Аршакидов — Пахлавуни,
Чтобы жили там и размножились
252 И чтобы сблизились франки с армянами.

- Теперь они, как предводители
254 Мужественных франков,
Придут по суше и по морю
256 На помощь, к нам.

- Возьмут землю Айраратскую,
258 Где Просветитель пребывал,
Воцарятся в Эчмиадзине,
260 Святом городе Вагаршапате.

- Слава всевышнему богу-отцу,
262 И едиnorodному сыну его,
И духу святому, источнику жизни,
264 Дарователю мира.

- В девятьсот втором году
266 По большому календарю армянскому,
Город Стимбол был захвачен,
268 И христиане перебиты.

- Я, грешный Аракел,
270 Полный зол наихудших,
Сочинил плач сей
272 На великий град Византию,

- Названную Константинополем
274 По имени великого царя,
Перед которым ангелы витали
276 И бережно службу несли.

Я, носящий
278 Звание вардапета,
Но недостойный его,
280 Безрассудный, глупый и ничтожный,

Сочинил эту песню,
282 Чтобы оставить память в мире,
И если кому-нибудь попадетсЯ эта песня,
284 Пусть вспомнит обо мне по воле доброй.

III

ИЕРЕМИЯ ЧЕЛЕБИ КЕОМУРДЖЯН

О ПАДЕНИИ ВИЗАНТИИ

Во времена султана Мухаммеда Второго,
2 Возвеличившегося на троне отцовском,
Двинулся Караман-оглы и
4 Совершил набег на многие края¹.

Против него пошел Мухаммед султан,
6 Просил он даже мир заключить;
Возвратившись к Богаз-кесену,
8 Супротив друг друга крепости построил он.

И поведал он знати,
10 Обнародовал пред всем войском
Затаенный в сердце своем
12 О Константинополе ужасный помысел.

То есть: открыв выход из Белого моря²,
14 Пройти морской пролив
И войти в залив до Черного моря
16 Через перешеек Константинополя.

¹ Речь идет о походах властителя Карамани Ибраим-бека в начале царствования султана Мухаммеда II.

² Турки называют *Белым* Эгейское и вообще Средиземное море.

Там поставил он пушки огромные,
18 На множестве колесниц устроенные,
Любовно собрал воедино войско
20 Отцовское и воинов, (им самим) набранных.

Янычар собрал десять тысяч
22 И азабов¹ двадцать тысяч.
Великий газават объявляют,
24 «За веру!»— восклицают.

Подступили они к воротам
26 Городским и осадили их,
С северо-западной стороны
28 Начали теснить и напирать.

И на канатах притащили колесницы
30 С помощью волов и множества людей²
К воротам городским,
32 Драконов этих жерла тут открыли

И начали осыпать ядрами.
34 В башнях пробоины открылись.
Серденгечди² стремительной атакой
36 Ворвались внутрь через Эгри-капу³.

Приказал (султан) войскам грабить,
38 С криками — «фисебил уллах!»⁴
Наводнили они все уголки,
40 Нападая с обнаженными мечами.

¹ Одна из разновидностей турецкого войска.

² *Серденгечди*—дословно означает «отказывающийся от жизни».
Это имя носил один из отрядов янычарского войска.

³ *Эгри-капу*—название одних из ворот Константинополя.

⁴ *Фисебил уллах*—по-арабски означает «по пути аллаха и ради него».

Сыпят удары по всем сторонам,
42 Похищают благочестивых жен,
Чудесных девушек и молодых невест
44 С позором волочат.

Император Константин
46 Переодетый вступил в бой
И был убит среди войск,
48 И труп его пропал.

Патриарх Исай вместе с калогерами¹
50 Был изрублен мечами.
Во всех жилых кварталах
52 Были уничтожены архонты.

Красавицы гулящие
54 И болтливые женщины с румянами
В их руки перешли,
56 И взяли они их (себе) в услужение.

Дома и ворота великого города,
58 Бывшие потомственными владениями,
Сегодня захватили турки
60 И пресыщаются вышеописанным.

Рассыпались они также по всем
62 Волостям и разграбили их.
Развратом наслаждаются,
64 А сребролюбцы (награбленное) спешат
продать.

Время мне согласно Исаю
66 Достоинно помянуть о случившемся.

¹ *Калогерос*—по-гречески означает «монах».

Вместо красивых поясов
68 Люди подпоясаны веревками и одеты во
вретища.

Время мне сказать по Давиду,
70 Сделать предсказание святому граду,
Что вот вошли язычники
72 В святой твой храм и осквернили его.

Время мне подобно Иеремии
74 Оплакать голову свою.
Князь над областями стал данником,
76 Притесняемый, голодный и жаждущий.

Время (плакать) нам подобно Хоренаци,
78 Который оплакивал Армению¹.
Теперь же и прекам пришлось
80 Испить эту слишком горькую чашу.

Время нам (писать) согласно Нерсесу,
82 Написавшему плач об Урфе².
Но то, что случилось с Константинополем,
84 Горше, чем их (несчастья).

Вардапет наш Аракел
86 Оплакивал его в те же дни,
Внимавших утешая
88 Слез достойными словами:

«Народы все и племена
90 Оплакивают ныне тебя, Стамбол».

¹ Имеется в виду последняя глава „Истории Армении“ Моисея Хоренского (V век).

² Речь идет о произведении Нерсеса Благодатного „Элегия на падение Эдессы“, посвященном описанию разрушения города Эдессы (Урфы) в Месопотамии эмиром Занги в 1144 году.

За этими словами идет продолжение,
92 И я еще больше должен оплакивать его.

Не потому, что я хочу прославить
94 Место моего рожденья и роста,
А потому, что это есть творение
96 Императоров великих.

Это не подобно Аршакидам
98 И не сравнимо с Бапратидами,
Не похоже это ни на страну,
100 Ни на народ, ни на дары иверцев.

Нет здесь подобия с ассирийцами,
102 Не похоже на мидийцев и парфян,
Не нахожу и с венграми я сходства,
104 Ни с их властью, ни с престолом.

Не сравнимо это с нынешними
106 Мирскими властителями,
И с духовными сказать я не могу,
108 Не могу дерзнуть я на такое.

Это — бывшая обитель веры,
110 Апостолом которой является Андрей.
Это был старейшина в религии и церкви,
112 К учению пришедший всех быстрее.

Ибо своего учения и
114 Генія учения навеки он достиг,
Ахайей обладая, превзошел
116 Он и Афины.

Константин Великий полюбил его
118 И основал здесь империи престол,

Благословенный тремьятами
120 Восемнадцатью святыми отцами.

Создав великолепие,
122 Достойное хвалы и поминания,
Осталась в стороне Московия,
124 А Франция, Испания остались позади.

Помянем страны персов и индийцев
126 И островитян, выходящих в море.
Он почитался центром мира,
128 Прославленный (множеством) народов,
языков и племен.

Владел он Белым и Черным морями,
130 Омывавшими входы дворца его.
Главой Румелии это место было,
132 И над Анатолией господствовал он.

Персы-дароносцы и страна индийцев
134 С просьбами обращались к нему.
И славили его арабы и мидийцы
136 Вместе с торгомами¹, а также коптами и
островитянами.

Со всей земли с дарами
138 Для выгоды на торг сюда стекались.
Вместе с прошлым, о чем я вспомнил лишь
слегка,
140 Пользуется он почетом и сейчас.

Его царем являлся император,
142 Победитель, со славою блестящей,
И до сих пор еще среди христиан
144 И других народов он прославлен.

¹ Автор под названием *Торгом* или *Торгомян* подразумевает туркмен.

Дамаском он владеет,
146 Завоевал Кябеи-шериф¹,
И святой град Иерусалим
148 Находится под его властью.

Некоторых царей послы
150 Толпятся у дверей его,
Всегда свои услуги готовы оказать,
152 Заверенья принося в своей любви.

В чем выгода от этакой хвалы?
154 От града этого какая мне корысть?
Какая польза (от него) христианам,
156 Кроме как стенать вздыхая.

Горе тебе, народ греческий,
158 Что ты с открытыми глазами дал отнять
душу у себя!

Вы упрекали многие народы,
160 С усмешкой гордою коря всегда.

Высмеивая (чужие) неудачи,
162 Считали их вы следствием невежества.
Теперь же франки отняли мудрость вашу,
164 А государство турки отобрали.

С гордостью и тщеславием вместе
166 У вас осталась лишь злая зависть.
Как видно, не осталось больше ничего у вас,
168 Кроме зауряднейших остатков.

¹ Палладий ислама, расположенный почти в центре большой мечети в Мекке.

ՔՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

էջ

Հայկական ազբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին
(ուսումնասիրութիւն) 5

Ք Ն Ա Գ Բ Ե Ր

Ա.—Աբրահամ Անկյուրացի (օղտագործված օրինակները նկարագրութիւնը) 29

Աբրահամու Անկիւրացոյ ողբ ի վերայ արման Կոստանդինուպոլսոյ (ընազիր հատրընթերցվածներ) 35

Ծանոթագրութիւններ 56

Բ.—Առաքել Բաղիշեցի (օղտագործված օրինակները նկարագրութիւնը) 60

Առաքելի Բաղիշեցոյ ողբ մայրաքաղաքին Ստամպուլու (ընազիր հատրընթերցվածներ) 64

Ծանոթագրութիւններ 78

Գ.—Երեմիա Չելիքի Քյոմուրջյան (օղտագործված օրինակը նկարագրութիւնը) 81

Երեմիա Չելիքի Բեռնուրեան յանկումն Բիզանդիոնի (ընազիր) 82

Ծանոթագրութիւններ 89

Армянские источники о падении Византии (исследование) 91

Т Е К С Т Ы

I Абраам Анкирский. Плач на взятие Константинополя 113

II Аракел Багешский. Плач о столице Стэмболе 129

III Иерөмия Челеби Кеомурджян. О падении Византии 141

Բնագրերի թարգմանությունը
 գրաբարից սուսերեն՝
 Ս. Ս. ԱՐԵՎՇԱՅԱՆԻ

Перевод текстов
 с древнеармянского
 С. С. АРЕВШАТЯНА

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1971 Թ.

ՀԱԿՈՒ ՍԵՂՈՒՔԻ ԱՆՍՍՅԱՆ
 «Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի
 անկման մասին»

Պատ. խմբագիր Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ
 Հրատ. խմբագիր Էմ. ՊԻՎԱԶՅԱՆ
 Տեխ. խմբագիր Լ. ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ
 Վերստաւզող սրբագրիչ Մ. ՀԱԽՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԽՀԽ № 376 Հրատ. 1340 Պատվեր 347 Տիրաժ 2000 ՎՃ 01315

Հանձնված է արտագրության 19/VIII 1956 թ.: Ստորագրված է տպագրության 11/II 1957 թ.: Հրատ. 6,8 մամուլ, տպագր. 9¹/₂ մամուլ, թուղթ 84×108¹/₂ Գինը կազմով 5 ո. 60 կ.:

ՀՍՍՌ ԳԱ, Հրատարակչության տպարան, Երևան, Արտոյան, 124:

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
21	8	Borè	Boré
38	7	Անյաջողակե բերալով	Անյաջողակ երերալով
75	3	զԼստըպուլ	զԼստըմպուլ
78	17	վարեցաւ անթիւ, և	վարեցաւ, անթիւ և
97	16	написанной	написанную
109	14	rendu	rendue
142	27	явчарского	янычарского

952